

ANLAM ALIŞVERİŞİ OLAYLARI VE TÜRKÇE*

DOĞAN AKSAN

GİRİŞ

Tarih boyunca, yeryüzünün çeşitli ülkelerinde yaşayan insan toplulukları birbirleriyle ilgilenmişler, savaşmışlar, ticaret, komşuluk, dostluk bağları kurmuşlardır. Bu temaslar sonunda, bu toplulukların dilleri arasında da yakınlaşmalar, etkilenmeler, alışverişler olmuştur. Bugün, teknik ilerlemeler dolayısıyla bu yakınlaşmalar daha da artmış ve genel dilbiliminde, bir dilin, başka dillerin etkisi altında kalmadan yaşayamayacağı düşüncesi yerleşmiştir.

Diller arasındaki ilgilenmeler sonunda daha çok kelimeler alınmış ve her dilde görülen, yabancı kelimeler meydana gelmiştir. Ses yapıları dolayısıyla yabancılıklarını çok zaman belli eden ve dilin dış formu ile ilgili değişikliklere sebeb olabilen bu unsurlar, aynı zamanda diller arasında birtakım yakınlıklara da yol açar. Bunların yanında, dilin dış formunda çoğu zaman değişikliklere sebeb olmıyan başka yakınlaşmalar da vardır. Konumuz, *anlam alışverişi* genel adı altında ele aldığımız ve ilk bakışta fazla göze çarpmadığı halde, derinliğine inildiği zaman büyük gerçekler taşıdığı görülen, dillere oldukça büyük sayıda kelime kazandıran bu anlam olaylarını içine almakta ve yabancı dillerle Türkçe arasında bu türlü yakınlıkları incelemeye yönelmektedir.

Söz konusu ettiğimiz yakınlıklar, başka başka dillere ait kelimelerin, deyimlerin ses yapılarında değil, anlamlarında, ses yapılarını değerlendiren ve tamamlayan düşünce, fikir yapılarında belirlemekte ve bu durum geçen yüzyılın sonlarından beri birtakım dil bilginlerinin gözüne çarpmış bulunmaktaydı:

İlk olarak 1875 yılında Richard Heinzel, *Über den Stil der altgermanischen Poesie* adlı çalışmasında (s. 1-2) “tıpkı şiirin, kıta şekillerini, imajları ve öteki, şiire ait şeyleri, aralarında belirli bir kültür

* Bu yazıda, 1958 yılında tamamlanan doktora tezimizin ikinci bölümü ele alınmış ve bazı yerleri kısaltılan bu bölüme, son yıllarda bulduğumuz birtakım yeni örnekler eklenmiştir.

bağı olan ulusların yavaş yavaş müşterek malı haline getirdiği gibi, toplumun, gazetelerin, mektuplaşmaların ve bilim dilinin de, o dilin konuşulduğu ülkenin sınırlarını aşarak genişlediğini” ileri sürüyor ve Almanca ile Fransızca arasında benzerlik gösteren söz unsurlarına dikkati çekiyordu. Örnek olarak Alm. *Gefahr laufen*, Fr. *encourir danger* ‘tehlikeye mâruz kalmak’; Alm. *Gnade finden*, Fr. *trouver merci* ‘lûtfâ mazhar olmak’; Alm. *Dank wissen*, Fr. *savoir gré* ‘minnettar olmak’; Alm. *Wein abziehen*, Fr. *tirer le vin* ‘şarap çekmek’ deyimleri arasındaki *sémantique* yakınlığı ve eşliği belirtmek istiyen Heinzl, bunların kendiliğinden mi meydana geldikleri, yoksa Almanlar tarafından Fr. dan çevrilmek suretiyle mi meydana getirildikleri üzerinde bir karara varamamakta, bunların yanında Alm. *den Hof machen* ‘kur yapmak’ deyiminin Alman kaynaklı olmadığını (Fr. *faire la cour*) şüphesiz bulunduğunu belirtmekteydi.

Heinzl’den on üç yıl kadar sonra, Macar bilgini Zs. Simonyi’nin, Avrupa dillerinde görülen bu türlü birtakım örneklerden ve Türkçeden Mac. ya çevrilen *nyelvet fogni* ‘dil almak’ deyiminden bahsettiğini görüyoruz (Magyar Nyelvör XVII [1888], 487).

Observations sur l’histoire des langues sibériennes adlı yazısında (Mémoires de la Société de Linguistique de Paris VII [1889], 429 ve ötesi) Geo Möhl ise, “münasebette bulunulan yabancı dildeki şekillere çokluk bağı kalınarak, bir bölümü veya tümü yerli unsurlardan, taklit yolu ile vücuda getirilmiş birtakım sözlerden bahsedeceğini, örnek olarak Fr. *vraisemblable* ‘muhtemel olarak’ (asıl anlamı: gerçeğe benzer) ve Alm. *wahrscheinlich* (a. a.) kelimelerinin, varlıklarını Lât. *verisimilis* kelimesine borçlu olduklarında şüphe bulunmadığını” belirtmektedir.

Daha sonraları Louis Duvau da “dilde eskiden beri bulunan elemanların yardımıyla, eski kelimelerden dış görünüş bakımından farklı olmıyan, fakat ancak başka bir dilde mevcut olanın taklidi demek olan, türeme veya birleşik, yeni bir kelimenin kurulması”ndan söz açıyordu (Varia: Mémoires de la Société de Linguistique de Paris VIII-2 [1893], 183).

Michel Bréal, Essai de sémantique adlı eserinde (Paris 1896, 1921 de çıkan beşinci basımında s. 135 ve ötesi) “Avrupanın eski uluslarında, ister tesadüf, ister ödünç alınma olsun, mutlak bir kültür birliğine tanık olan müşterek bir *métaphore’lar* (deyim aktarmaları) fonu bulunduğunu” ileri sürmektedir. Bréal’i bu yargıya götüren, Fr. *s’exprimer*

'ifade edilmek' ve Alm. *sich ausdrücken* (a.a.), Fr. *comprendre* 'anlamak' ve Alm. *begreifen* (.a.a.) ... gibi, çevrilme olduğunu kabul ettiği deyim aktarmaları idi.

XX. yüzyılın başlarında birtakım dillerin başka dillerden çevirme yolu ile meydana getirilmiş unsurlar üzerinde inceleme yaparak daha bol örnekler tesbit ettiklerini görüyoruz :

İlk olarak, alfabetik şekilde sıralanmış çok sayıda örnek veren S. Singer'in çalışması (Beitraege zur vergleichenden Bedeutungslehre: Zeitschrift für deutsche Wortforschung III [1902], 220 ve ötesi, IV [1903], 125-131) kayda değer¹. Singer, bu gibi söz unsurlarını *Bedeutungslehnwörter* ve *Bildungslehnwörter* olmak üzere ikiye ayırmakta, bunlardan birincisinde başka dildeki kelimenin anlamının alınması, ikincisinde ise yabancı dildekine benzeyen yeni kelimelerin meydana getirilmesi durumunun bulunduğunu göstermekte ve Almandada bu şekilde meydana gelen kelimeleri sıralamaktadır: Alm. *betraechtlich* 'dikkate değer; önemli, büyük' (Fr. *considérable*), *Eisenbahn* 'demiryolu' (Fr. *chemin de fer*), *übergewicht* 'ağır basan, bir başkasına oranla daha ağır, kuvvetli' (asıl anlamı: 'ağırlıküstü') (Fr. *surpoids*, İng. *overweight*), *Naechmaschine* 'dikiş makinesi' (İng. *sewing machine*, Fr. *machine à coudre*)...

1912 yılında, Danimarkalı dilci Kr. Sandfeld-Jensen'in, Notes sur les calques linguistiques (Festschrift Wilhelm Thomsen, Leipzig 1912, s. 166-173) adlı bir çalışma yayımladığını görüyoruz. Başka dillerdeki karşılıklarından çevrilen kelimeleri *calques linguistiques* (lengüistik taklitler, kopyalar) terimiyle ele alarak sınıflandıran ve bugün de kabul edilebilecek olan birtakım temeller kuran Sandfeld-Jensen'in², konumuzla ilgili ana kaynaklardan biri olan yazısında Avrupa ve Balkan dillerinden verdiği birçok çevrilmiş kelime ve deyim vardır. Anlam alışverişi örneklerini geniş olarak, bugün de kabul edilebilecek şekilde bölümlere ayıran Sandfeld-Jensen'dir (s. g. ç., s. 167 ve ötesi):

1. Bir kelimenin anlamı, başka dildekinin anlamına uyarak genişler (Örn. Leh. ve Çek. *zamek* 'kilit' kelimesi, Alm. *Schloss* 'kilit, şato' kelimesinin etkisiyle 'şato' anlamını da kazanmıştır).

¹ Singer, 1912 yılında yayımladığı Die deutsche Kultur im Spiegel des Bedeutungslehnewortes, Aufsätze und Vorträge (Tübingen 1912, s. 104-122) adlı çalışmasıyla ve yeni örneklerle bu konuya dönüyor.

² Aynı dilcinin daha önce yayımladığı Die Sprachwissenschaft adlı eserinde (§ 110 ve ötesi) ve Olsen'le birlikte yayımladığı Syntaxe rumaine adlı eserinde (s. 279) konumuza kısaca dokunduğunu görüyoruz.

2. Çevirme yolu ile yeni kelimeler teşkil edilir (Fr. *découvrir* > Alm. *entdecken* gibi); bu da şöyle olur:

a) Birleşik kelimenin her üyesi, yabancı dildeki karşılığına bağlı kalır (İt. *biscotto* > Fr. *biscuit*, Alm. *Zwieback* gibi).

b) Çevirme daha serbest olur (Fr. *déjeuner* > İng. *breakfast* gibi).

c) Sonekler mutlaka çevrilmeyebilir (Lât. *atramentum* > Sl. *černilo*; *materia* > Mac. *anyag*¹; *contrata* > Alm. *Gegend* gibi). Birleşik kelime halinde de olurlar (Lât. *purgatorium* > Alm. *Fegefeuer*, Danimarka dilinde *skærsild* gibi).

d) Çok kere, yabancı şeklin ancak yarısı çevrilir (Alm. *Statthalter* > Danimarka dilinde *statholder* gibi).

3. Cümle şekilleri ve deyimler çevrilir (*was für ein Mann*, Rus. *čto za čelovek*, Litvanya dilinde *kasper žmogus*; Fr. *de première main*, Alm. *aus erster Hand* ... gibi).

Sandfeld- Jensen'den sonra O. Weise (Unsere Muttersprache, Leipzig 1912, s. 208-209), E. Wellander (Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen, Uppsala 1917, s. 103-120: Die Bedeutungsentlehnung, Beeinflussung der inneren Sprachform durch ein fremdes Idiom), Vendryes (Le langage, Paris 1921, s. 341 ve ötesi), A. Carnoy (La science du mot, Louvain 1927, s. 229 ve ötesi) gibi bilginlerin doğrudan doğruya veya dolayısıyla ele aldıkları konu önem kazanmağa başlamış, bunlar üzerinde gerek genel dilbilimi, gerek filoloji araştırmalarına girilmiş, birtakım yargılara varılmıştır.

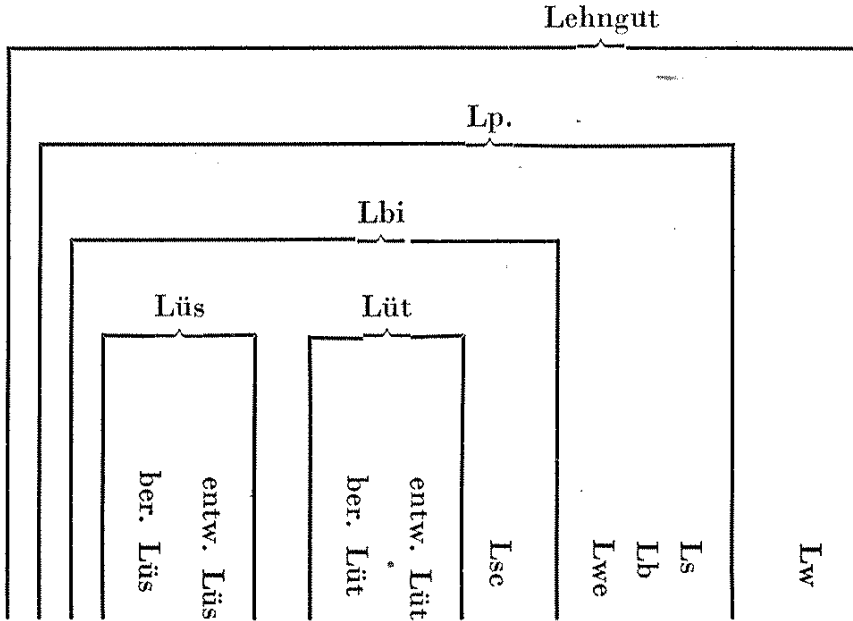
1935 yılında Elisabeth Back'ın, doğrudan doğruya bu çevirme unsurlarla ilgili eseri yayımlanıyor: *Wesen und Wert der Lehnübersetzung* (Giessen 1935). Back, Almandan örnekler getirmek suretiyle, yabancı dillerden çevrilerek meydana getirilen dil unsurlarının özellikleri ve değerleri üzerinde durmakta, bunları genel dilbilimi açısından incelemeye de yönelmiş bulunmaktadır: Alm. *Lebenslauf* 'hal tercümesi' (Lât. *curriculum vitae*'den, s. 29), *Mittelalter* 'orta çağ' (Lât. *medium aevum*), *Eintagsfliege* 'bir gün yaşayan sinek' (Yun. -Lât. *ephemera*'dan, s. 27)....

1938 de yayımlanan Jelentéstani kérések (Budapest 1938) adlı küçük eserinde Macar dilindeki birtakım kelimelerle bunların başka dillerdeki karşılıkları arasındaki *sémantique* ilgileri ve yakınlıkları ele

¹ Mac. *anyag* kelimesi Macar dil devrimi sırasında, Lât. *materia* kelimesine benzetilerek uydurulmuş bir kelimedir.

alan János Melich de eserinin sonlarında, bu dilde yabancı etkiyle meydana geldiğine ihtimal verdiği unsurlardan bahsediyordu: *középis-kola* 'ortaokul' (Alm. *Mittelschule*), *szépirodalom* 'edebiyat' (Fr. *belles-lettres*, Alm. *schöne Literatur*, s. 30).

Werner Betz'in *Deutsch und Lateinisch, die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel* adlı eserinde (Bonn 1949) yine çevrilme unsurların ele alındığını görüyoruz. Kendisinden önceki çalışmaları, konulmuş olan terimleri, ileri sürülen görüşleri inceliyen araştırmacı, Saint Benoit yasalarını bir araya toplıyan Benediktinerregel'deki malzemenin incelenmesine ve Almanca üzerinde bu çevrilme unsurlar bakımından filolojik araştırmalara girişmektedir. Eserinde yabancı kelimeleri de içine almak üzere, yabancı dildeki örneklerin etkisiyle dilde meydana gelen şekiller için etraflı bir de şema veren Betz, bunlar arasındaki ilgileri de belirtmek istemiştir (s. 28):

(Lw.: *Lehnwort*, Ls.: *Lehnsyntax*, Lb.: *Lehnbedeutung*, Lwe.: *Lehnwendung*, Lsc.: *Lehnschöpfung*, entw.: *entwickelnd*, ber.: *bereichernd*, Lüt. *Lehnübertragung*, Lüs. *Lehnübersetzung*, Lbi.: *Lehnbildung*, Lp.: *Lehnpraegung*. Buradaki terimlerle bunların açıklanması, şemayı yeniden gözden geçirerek kendi görüşüne göre değiştiren ve ikinci bir şema kuran Yaşar Önen'in, aşağıda sözü edilecek olan yazısında ve yazımızın ilerdeki bölüm başlıklarında bulunmaktadır.)

Memleketimizde –Yaşar Önen'in çalışması dışında– konumuzla ilgili, hele Türkçeyi hedef tutarak Türkçedeki örnekleri incelemeğe

yönelen her hangi bir çalışmaya raslamıyoruz; yalnız başka fırsatlarla ve konumuza dolayısıyla temas eden bir-iki kayda raslamış bulunuyoruz :

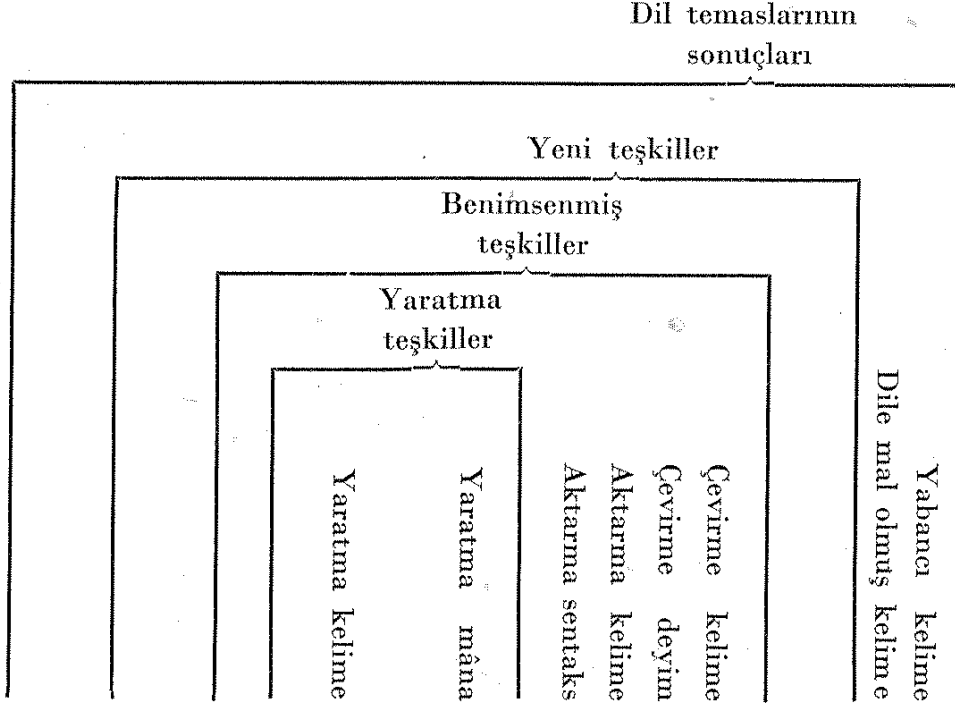
Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* (İstanbul 1918) adlı eserinin Lisan bölümünde, dildeki “muasırlaşma”dan bahsederken şunları söylüyordu: “Asrın mümessili olan milletlerin gazetelerinden, kitaplarından tercümeler yapıyoruz. Bu suretle de irfanımızda mevcut olmayan birçok yeni mânalar natıkamızdan yeni lâfızların ibdânı istiyor. Lisanımız müterakkî dillerle karşılaştıkça, âdeta kelime bekeline onların taklidini yapıyor. Bazan (*hurdebîn microscope*), (*durbin téléscope*), (*şehkâr chef-d’oeuvre*), (*mefkûre idéal*) kelimelerinde olduğu gibi lâfzî (*istinsah calque*) lar yapıyor. Bazı kere de (*tayyare aéroplan*), (*tekâmül évolution*), (*meşrutiyet constitution*), (*bediiyat estéthique*) tabirlerinde olduğu gibi mânevi istinsahlar husule getiriyor (s. 30).”

Gerek bu eserinde, gerek başka eserlerinde kendisi de birtakım “istinsah”lar yapmış olan Ziya Gökalp’in “lisanımız” dediği Osmanlıca, verdiği örnekler ise Arapça veya Farsçadır. Bununla birlikte, daha o tarihte ve *calque* terimiyle bu konudan kısaca bahsetmesi kayda değer.

Necip Üçok, *Genel Dilbilim* (Ankara 1947) adlı eserinin Anlam-bilim bölümünde (s. 67-68) çeşitli dillerdeki birtakım *sémantique* benzerliklere dokunurken, bunların meydana gelmesinde sosyal kanunların, belki de taklit kanunlarının, komşuluk münasebetleri ve bu münasebetler sonucunda kavram çekirdeğinin ödünç alınmasının rol oynadığını ileri sürüyor. Ayrıca, kelime çeşitlerini sıralarken “bu kelime cinslerine bir de tercüme kelimeyi katmak lâzımdır (s. 149)” şeklinde, kısaca çevirme kelimelere dokunmaktadır.

Deutsches im Türkischen (Ankara 1955) adlı eserinde Türkçeye Almancadan gelen kelimeleri incelerken, yer yer (örn. s. 29 ve ötesi) çevrilme unsurlara temas eden Yaşar Önen, daha sonra konumuzla ilgili Türkçe bellibaşlı çalışmayı meydana getirmiştir: Alman dilindeki muhteva iktibasları üzerine araştırmalar (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XIII [1955], 13-37) adını taşıyan bu araştırmasında Önen, Almancada yabancı dillerden çevrilmek veya aktarılmak suretiyle meydana gelmiş söz unsurları üzerinde bugüne kadar yapılan araştırmaları gözden geçirerek bunlardan geniş özetler vermekte, bu çevrilme unsurların türlerini tanıtarak bunlara Türkçe-

den de birtakım örnekler getirmekte, ayrıca Betz tarafından yapılan şemayı geliştirerek yeni bir şekle sokmaktadır:

Buraya kadar sözünü ettiğimiz çalışmalar ve örneklerden anlaşılacağı üzere, konumuz daha çok, birbiriyle kültür bağları olan ve ilgisi bulunan ulusların dilleri arasında, kelimelerin değil, anlamlarının alınıp verilmesi, çevrilmesi veya onların *sémantique* etkisiyle bu dillerde yeni kelime, deyim ve sözlerin meydana gelmesidir. Vereceğimiz örnekler gözden geçirilince görülecektir ki, *anlam alışverişi* genel adı altında topladığımız bu olayların dilimizde de kelime hazinemizde epeyce yer tutan birçok belirtileri vardır. İşte biz bu belirtileri genel dilbilimi açısından ve Türkçe esas tutulmak üzere incelemeğe çalıştık. Burada işaret etmeliyiz ki biz Betz tarafından yapılan şemayla Önen'in bunu geliştiren şemasını anlam alışverişi örneklerinin çeşitlerini geniş olarak içine alan dikkatli ve başarılı çalışmalar olarak kabul ediyoruz. Yalnız, elimizde toplanan örnekleri gözden geçirdikten sonra, türlerden her birinin ayrı anlam olayları olarak düşünülmesi gerektiği kanısına vardık. Öte yandan, çeşitli bakımlardan yakınlıkları bulunmakla beraber, yabancı kelimelerin bu olayla birlikte düşünülmemesinin daha iyi olacağını ve bu iki sınıflamada görülen "dil temaslarının sonuçları" çerçevesinin, içine daha başka *phonétique*, *morphologique* etkilenmeler, kural alınmaları da girebileceği için, burada zikredilmemesi gerektiğini sanıyoruz. Anlam alışverişi olayının elimizde toplanan örneklerini ve

bizden önce verilmiş olan örnekleri gözden geçirdikten sonra, bunları aşağıdaki şekilde sınıflandırabileceğimizi düşündük :

Genel Durumlar

- 1) ÇEVİRME YOLU İLE ANLAM ALINMASI
 - A) TAM ÇEVİRME KELİMELER
 - B) YARI ÇEVİRME KELİMELER
 - C) SERBEST ÇEVİRME KELİMELER
- 2) ANLAM ETKİLENMESİ
 - A) ANLAMI ETKİLENEN KELİMELER
 - B) YENİDEN YAPILAN KELİMELER
- 3) SENTAKS ETKİLENMESİ

Ek: Özel Durumlar

- 1) DEYİM ÇEVİRMELERİ
- 2) ÖZEL ŞEKİLLER
- 3) TERİM ÇEVİRMELERİ

Her şeyden önce şunu belirtelim ki, anlam alışverişi adı altında yukardaki şekilde sınıflandırdığımız bütün bu türler, birbirinden az veya çok farklı ayrı ayrı *sémantique* olayları göstermektedir. Genel Durumlar bölümünde, en sık raslanılan anlam alışverişi örnekleri ele alınmakta, ek olan Özel Durumlar bölümünde ise, kuruluşları ve *sémantique* özellikleri bakımından genel olarak birinci bölümdekilerden ayrılmadığı halde, meydana getirilişlerindeki durumun ve düşüncesinin değişikliği yüzünden ayrılmaları gereken örnekler gözden geçirilmektedir.

Genel Durumlar

1) ÇEVİRME YOLU İLE ANLAM ALINMASI

Anlam alışverişi olayının başlıca örnekleri çevirme kelimelerdir ve konu bunlar yüzünden önem kazanmış, ele alınmıştır. Hattâ bu yüzden, anlam alışverişinin öteki örneklerinden bahsedilirken bile zaman zaman (örnek olarak Sandfeld-Jensen tarafından) çevirme kelimeleri gösteren terim veya terimler kullanılmıştır ki, biz de arasına aynı şeyi yaptık.

Meydana gelişlerine ayrılan bölümde görüleceği gibi bu söz unsurları genel olarak dilde yabancı kelime veya kelime gruplarının ifade edilmesinden çok, bir olupbitti havası içinde çevrilmesiyle meydana gelirler.

Çevirme kelimelerin en büyük kısmı, birleşik kelime, deyim ve çeşitli kelimelerden bir araya gelen kalıplaşmış sözler gibi, çok üyeli unsurlardır¹. Öte yandan bu gibi unsurların başka bir dilden çevrilme olup olmadığının kestirilmesi, tek üyeli şekillerden daha kolaydır. Çünkü benzerlik gösteren unsurlar ve dolayısıyla, benzerlik ihtimali birden ikiye, üçe çıkmış *olur*². Yarı çevirme kelimelerde ise yabancılık bütün bütün kendisini gösterir.

A) TAM ÇEVİRME KELİMELER

Çevirme kelimelerin en kalabalık türünü teşkil ederler ve yabancı dildeki söz unsurlarının her üyesinin, aslına uygun olarak, dilde onları tam karşılıyan veya anlamca pek az değişiklik gösteren kelimelerle çevrilmesi yolu ile meydana gelirler (Bu bölümdeki örnekler, Sandfeld-Jensen'in sınıflamasındaki 2a bölümünü, Weise'nin *Bildungs- oder Übersetzungslehnwörter*, A. Bach'ın *wörtliche Neubildungen*, Back'ın, Betz'in ve Öhmann'ın *Lehnübersetzung*, Önen'in *çevirme kelime* adı altında bahsettikleri örnekleri karşılar).

İlerde belirtileceği gibi, Türkçede *tam çevirme kelime* örnekleri daha çok Tanzimat sonrası yazı dilimizde görülmektedir. Bunlardan önce, daha eski birkaç örneği gösterelim:

ÖRNEKLER

Far. آب روی³ (“yüzün suyu, yüzüsu”) tamlaması ‘şeref, saygı, itibar...’ anlamlarına gelmek üzere eskiden beri kullanılmaktaydı: “شواین نامه حسروان باز گوی - بدین جوی نزد مهان آروی” (Firdovsî, *Şāhnāme*, Şafak., s. 85)

Bu tamlamanın Türkçeye *yüz suyu* ‘şeref, itibar’ şeklinde, kelimesi kelimesine çevrildiğini görüyoruz: “Her ki hilye-i dîn-i islâm ile bezendi

¹ Elisabeth Back, bu duruma temas etmiştir (s. g. e., s. 8).

² Melich, birleşik kelime veya kelime takımlarında *sémantique* etkiyi göstermenin, ötekilere oranla daha kolay olduğunu belirtmektedir (s. g. e., s. 30).

³ Krş. آب روی, آروی, آب رو, آروی bugün de ‘water of the face, sweat, lustre, brightness of countenance, gracefulness, dignity of mien, reputation, renown, glory, honour, estimation, rank, office, station, anlamları görülmektedir (Steingass).

iki âlemde yüz suyun kazandı” (Saadetname [XV]¹), “...revnak ve revac ve izzetten ve âdemin yüzü suyundan kinâye olunur” (Burh. Kā. I, 61); ‘die Ehre’ (Radloff). Ayrıca Far. daki روی ریختن² ‘şerefini, itibarını kaybetmek’ (“yüz suyu dökmek”) fiilinin de yüz suyu dökmek şeklinde çevrilerek yerleştiği göze çarpmaktadır: “Keffüñ sehâda döktü bahrin yüzü suyunu” (Şeyhî., s. 19). Hafif bir *sémantique* değişmeyle ve ‘onurunu sarsacak derecede yalvarmak’ (T. S.) anlamıyla bugüne kadar gelen yüz suyu dökmek deyiminin yanında abıru dökmek (a. a.) de uzun zaman kullanılmıştır.

Aynı durum, Far. سرکشیدن ‘baş kaldırmak, itaat etmemek’ (“baş çekmek”) > T. baş çekmek (a.a., “düşmen ki baş çeküp gözede paye-i bülend” [Şeyhî., s. 38]; “şah kahrı neûzübillâh eğer - çarh baş çekse ide zîr ü zeber” [Şeyhî., s. 69]) ve Far. دریا دل ‘cömert, gönlü zengin’ (“deniz gönüllü”) > T. deniz gönüllü (a. a., Hurşit ve Ferahşat, bkz. Tar. S. 1) örneklerinde de görülmektedir; lehçelerde bulunmayan bu unsurların da Far. daki karşılıklarından çevrildiği anlaşılıyor.

İng. *honey moon* ‘balayı’ (buradaki ay kelimesi ‘kamer’ anlamındadır; XVI., Oxford); *honey month* ‘balayı’ (buradaki ay ise ‘otuz günlük müddet’ anlamındadır; XVI. sonlarından beri, Oxford, Webster’s) / Fr. *la lune de miel* (a. a., buradaki ay yine ‘kamer’ demektir; ilk olarak Voltaire tarafından kullanılıyor; Littré).

T. *balayı* birleşik kelimesinin tarihi daha yenidir. Fr. *lune de miel*, Ş. Sami’nin 1882 de yayımlanan Fr. -T. sözlüğünde “tehhülün ilk ayı” şeklinde karşılanmaktadır; *balayı* ilk olarak Radloff’ta görülüyor (daha sonraları Dairet. [1913], M. Ali, Has. Bedr.). Topluluk hayatında etkisi altında kaldığımız Fransayla Tanzimattan sonra giriştiğimiz münasebetler sonunda Fr. dan alınmış olması akla yakındır.

Birtakım bitki isimlerinde de tam çevirmelerle karşılaşılıyor:

Atropa belladonna :

İt. *bella donna* ‘güzel hanım’ (Bonelli) > Fr. *belle dame* (a. a., Littré) ve *belladone* (XVIII, Bloch), İng. *belladonna* (Redh.).

¹ Balıkesirli Mehmet Muhyiddin Câmî’nin Farsçadan çevirdiği Saadetname adlı eser, bkz. Tar. S. IV. XIV-XV. yüzyıllara ait öteki bazı kaynaklarda da geçen bu örnek için aynı yere bkz.

² Bugün de ‘to disgrace, to lose one’s honour’ (Steingass) anlamında kullanılmaktadır.

T. de, Fr. *belladone*'dan alındığı anlaşılan *bellâdon* şeklinin yanında görülen *güzelavrat* (*otu*) adı, eski kaynaklarımızdan¹ hiçbirinde görülmemekte, ilk olarak, geçen yüzyılın sonunda *güzel avret* şekliyle geçmektedir (Tinghir); ayrıca *güzel hatun* (Lehç. Osm., Radloff, Kã.) adıyla karşılaşıyoruz ki, lehçelerde ve halk dilinde görülmiyen bu iki ayrı ismin çevrilme olduğu ve bu çevrilmenin Fr. kanaliyle gelen *bellâdon* kelimesinden yapıldığı göze çarpıyor (Başka örneklerde de görüleceği gibi yabancı şekil dilde bir zaman yaşadıkdan sonra o dile çevrilebilmektedir).

Bu kelimenin İng. si için bkz.: H. C. Jerome- I. Colodny, *Word ways* (New York 1946, s. 79; Yaşar Önen (Deutsches im Türkischen, s. 32).

Saxifragus :

Lât. *saxifragus*, *saxifraga* (*saxum* 'taş', *frangere* 'kırmak'; Ern.-Meillet) > Fr. *saxifrage* (Littré, Bloch); İng. *saxifrage* (Webster's); Ar. كاسر الحجر (a. a., Ferâid. s. 212 b, Meninski).

T. *taşkıranotu* adına, Tinghir sözlüğüne gelinceye kadar hiçbir kaynakta, halk dilinde ve çeşitli lehçelerde raslanılmamakta, ilk olarak bu sözlükte Ar. siyle birlikte görülmektedir ki, çevrilme olduğu ve bu çevrilmenin Ar. sından yapıldığı anlaşılıyor.

Auricula muris :

Alm. *Vergissmeinnicht* 'beni unutma' (XV., Kluge) > Fr. *ne m'oublie mie* (a. a.) ve sonraları *ne m'oubliez pas* (Bloch) şekillerinde çevrilmiştir. İng. *forget-me-not* (a. a.) şeklinin (Oxford, Webster's) Fr. dan çevrildiği belirtilmektedir.

T. *unutmabeni*, yakın zamana gelinceye kadarki kaynaklarımızdan hiçbirinde geçmemektedir; ilk olarak 1917 de yayımlanan bir Alm. -T. sözlükte (M. Ali) karşılaştığımız ve yeni olduğu sezilen bu bileşik ismin, Almanca siyle yakınlığı göz önüne alınca Almandan çevrildiği anlaşılmaktadır.

¹ Bu gibi bitki adlarını - en az tanımlarına kadar içine alan, XIV. yüzyıla ait Müfredât. ve XVIII. yüzyıla ait Ferâid. gibi eserlerde raslanılmıyan bu bitki adının Arapçası (لفاح), Ahterî, Vankulu, Ukyanus gibi sözlüklerde geçtiği halde Türkçesi görülmemekte, örnek olarak Ahterî'de "hoş kokulu bir ottur ve etibba katında ma'ruftur" diye açıklanmaktadır.

Sandfeld-Jensen (s. g. ç., s. 172); Burguière (s. 97); Back (s. g. e., s. 27); Önen (Deutsches im Türkischen, s. 32).

Fr. *opinion publique* ‘genel düşünüş, topluluğun genel görüşü’ (La Fontaine, bkz. Littré) > Osm. *efkâr-ı umumiye* (ilk olarak Tıngır [1891] sözlüğünde Fr. siyle birlikte görülüyor) > *umumi efkâr*. Ar. افكار ‘fikirler’ ve عموم ‘genel’ kelimelerinden Far. tamlama kuralına göre yapılan bu tamlama yerine Ar. da bu anlamı karşılamak üzere

الرأى العام (Wehr) tamlaması kullanılır. Son yüzyılda bu şekilde -aşağıda vereceğimiz *hâlet-i ruhiye*, *şaheser* örneklerinde de görüleceği gibi - daha birçok çevirmeler yapılmıştır.

Alm. *Unterseeboot*¹ ‘denizaltı botu’ > Osm. *tahtelbahir sefinesi* (ilk olarak Ser. Fn. dergisi no. 776 [1341], 341 de geçiyor) > *tahtelbahir* (Res. Kit. no. 24 [1326], 1010; Ali Seydi) > T. *denizaltı* (gemisi). Arapça kuralına göre yapılan bu tamlama Arapçadan alınma olmayıp bu dilde aynı anlama gelmek üzere غوصاصة ‘dalıcı, dalgıç’ (Wehr) kelimesi kullanılır. Bu alanda ilk münasebetlerimizin Almanyayla olduğu ve denizaltıcılarımızın Almanyada eğitim görmüş buldukları hatırdan uzak tutulmamalıdır.

İlk ses kaydetme araçlarından olan fonografin (< Fr. *phonographe*) Türkiyede bu adla anıldığı gibi, Far. نوييس ‘yazan’ ve صدا ‘ses’ kelimelerinden yapıma نوييس صدا tamlamasıyla karşılandığını (Mec. Ebüzziya I,29-20) görüyoruz; bu tamlama da Far. da yoktur.

Fr. *eau minérale* ‘maden suyu’ > T. *maden suyu*. Bu Türkçe tamlamaya ilk olarak Fr. siyle birlikte, Ser. Fn. dergisinde raslıyoruz (Suppl. no. 438 [1899], 175, daha sonra Kā.). Daha önceleri Fr. sı, *madenli su* (Hanç), *madeni havi sular* (Ş. Sami [Fr. -T. 1882]) şeklinde karşılanıyordu.

Fr. *morte saison* ‘ölü mevsim’ (Littré, Bloch, P. L. İ) > T. *ölü mevsim* (daha çok tiyatroyla ilgili konularda geçer; çalışılmıyan mevsim).

Fr. *mettre en scène* ‘sahneye koymak’ (P. L. İ.) > T. *sahneye koymak*.

Fr. *metteur en scène* ‘sahneye koyucu, koyan’ > T. *sahneye koyan*.

Fr. *jugement de valeur* ‘değer hükmü’ > T. *kıymet hükmü* > *değer yargısı*.

¹ Fr. da. *sous-marin*, İng. de *submarine*.

Fr. *état d'âme* 'ruh hali, ruhi durum' > Osm. *halet-i ruhiye*¹ (bugün de kullanılmaktadır) > *ruh hali*.

Fr. *idée fixe* (P. L. İ) 'sabit fikir' > Osm. *fikr-i sabit* > *sabit fikir*.

Fr. *mer intérieure* 'iç deniz' (P. L. İ) > T. *iç deniz* 'büyük kara parçaları arasındaki tuzlu büyük göl'.

Fr. *vieille fille* 'yaşlı kız' > T. *ihtiyar kız*².

Fr. *école maternelle* 'ana okulu' (P. L. İ) > T. *ana mektebi (okulu)* (T. S.).

Fr. *avion à réaction* 'tepki uçağı, tepkili uçak' (P. L. İ.) > T. *tepkili uçak* (T. S.)

Fr. *chasseur* 'avcı (uçağı)' veya *avion de chasse* (P. L. İ.) > T. *avcı tayyaresi (uçağı)*.

Fr. *clef anglaise* 'ingiliz anahtarı' (P. L. İ.) > T. *İngiliz anahtarı* (T. S.).

Fr. *le mur du son*³ 'ses duvarı' > T. *ses duvarı* 'uçakların ses hızında uçmaları'.

Fr. *matière première* > Osm. *madde-i iptidaiye* > T. *iptidai madde*

Fr. *édition critique* > T. *tenkidli basım*.

İng. *cover girl* 'kapak kıızı' (dergi kapaklarında resmi çıkan aktris) > T. *kapak kıızı*.

İng. *school ship* 'okul gemisi' > Osm. *mektep sefinesi* (Ser. Fn. no. 609 [1318], 161) > *okul gemisi*.

İng. *snowman* 'Himalaya'larda görüldüğü söylenen yaratık' ("kar adamı") (On the air, London 1951, s. 17) > T. *kar adamı*.

İng. *frogman* 'deniz savaşlarında deniz altında ve üstünde görev gören denizci' ("kurbağa adam") > T. *kurbağa adam* (ikinci dünya savaşı sırasında İng. de kullanılan bu deyim, T. ye doğrudan doğruya çevrilmiştir ve bugün görülmektedir; Alm. da bu anlamı karşılamak üzere *Kampfschwimmer* deyimini kullanılıyor).

¹ Ar. *حالة* ve *روح* kelimelerinden, Far. kuralına göre kurulan bu tamlama ne Ar. da, ne de Far. da bulunmaktadır; bizde ilk olarak XX. yüzyılda görülüyor (Has. Bedr., T. S.).

² Alm. ya da Fr. dan çevrilen (bkz. Wellander'in çalışması, s. 116) bu deyim T. ye roman tercümelemleri aracılığıyla çevrilmiş olması akla çok yakındır.

³ İng. si *sound barrier* 'ses maniası' şeklindedir.

İng. *iron curtain* 'demir perde' (Redh.) > T. *demirperde* 'komünist Rusyayı ve peyklerini hür dünyadan ayıran ve giriş çıkışı engelliyen sınır, (T. S.).

Önen, Alman dilinde muhteva iktibasları, s. 33.

İng. *blind flying* 'görmeden uçuş' ("kör uçuş") (Redh.) > T. *kör uçuş*.

İng. *shipman* 'gemi adamı' (Redh.) > T. *gemi adam(lar)ı*.

İng. *round table meeting* (veya *conference*) 'yuvarlak masa toplantısı (veya konferansı)' > T. *yuvarlak masa toplantısı* (veya *konferansı*).

Alm. *Übermensch* 'üstün insan' (ilk olarak, Alman düşünürü Nietzsche [1844-1900] tarafından kullanılmıştır; Mackensen) > İng. *superman* (Oxford); Fr. *surhomme* (Bloch, Nietzsche'den alındığını belirtiyor; Sandfeld-Jensen, s. 169, Önen, Alman dilinde muhteva iktibasları, s. 33; P.L.İ.); T. *üstün insan* (Alm. sından, Nietzsche çevirilerinden).

Alm. *Eisberg* 'buz dağı' (Önen, Deutshes im Türkischen, s. 59) > T. *buzdağı* (ilk olarak Nevsâl-i Asır [1316] s. 79 da geçiyor).

Alm. *erste Hilfe* 'ilk yardım' > T. *ilk yardım* (yaralanana yapılan ilk yardım; "ilk yardım hastanesi" tamlamasına raslanılmaktadır).

Alm. *Luftbrücke* 'hava yolu ile, çevrilmiş bulunan bir ülke veya şehirle bağ kurulması' ("hava köprüsü") > T. *hava köprüsü*.

Buraya kadar verdiğimiz tam çevirme kelime örneklerinin genel olarak hangi dilden alındığını veya başka dillerdeki karşılıklarının hangi-sinden çevrildiğini belirtmeğe çalıştık. Özellikle XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak, yukarda ancak bir bölümünü verdiğimiz bu türlü örneklerin sayısının durmadan arttığı, bunlara her geçen gün yenilerinin eklendiği görülmektedir. Aşağıda vereceğimiz örneklerde ise farklı bir durum meydana gelmiştir. Karşılıkları Tanzimattan sonra geniş ölçüde etkisi altında kaldığımız Batı dünyası dillerinin birçoğunda birden bulunan veya birbirinden çevrilen bu örneklerin, Türkçenin kimi zaman bu dillerden yalnız biri, kimi zaman hepsiyle birden temasta bulunması dolayısıyla, hangisinden alındığı kesin olarak söylenemez. Fakat hemen belirtmeliyiz ki, bunların çevrilme olduklarında şüphe yoktur. Yalnız, zaman zaman hangi dilden alınma olabileceklerini belirtmekle beraber biz bu türlü örneklerde genel olarak temkinli hareket edilmesi gerektiği kanısındayız:

İng. *railroad* 'demir yolu' (1755 den beri, Oxford) / Alm. *Eisenbahn*¹ (a. a., 1818 den beri, Kluge) / Fr. *chemin de fer* (a. a., 1823 den beri, Dauzat) / İt. *ferrovia* (a. a.).

¹ Daha önce de işaret ettiğimiz gibi S. Singer (1902 de çıkan çalışması, s. 225), bunun Fr. *chemin de fer*'den çevrildiğini kaydediyordu.

T. de önceleri *demiryol* (Redh. [1856], Ruz. Cer. Hav. no. 141 [1861], s. 4, Lehç. Osm. [1877], Tıngır, Ser. Fn. no. 76 [1308]) s. 376, 389 ve daha sonra *demiryolu* (Res. Gaz. no. 31 [1307], s. 403, Ser. Fn. III [1308], 1), bunun yanında ayrıca *şimendifer* (< Fr. *chemin de fer*) kelimesiyle karşılaşılıyor (Res. Gaz. no. 31 [1307], s. 301, Tıngır, Ali Seydi, M. Ali). *Şimendifer* kelimesiyle aşağı-yukarı aynı tarihlerde beraberce kullanılmış olan *demiryol* veya *demiryolu* tamlamalarının Fransızcadan çevrilmiş olması düşünülebilir.

Mauthner (Wörterbuch der Philosophie, s. LXXI), Melich (s. g. e., s. 30), F. Wrede (Übersetzungswörter, Zeitschrift für Volkskunde, neue Folge II [1930], 156).

Fr. *musique de chambre* 'küçük bir topluluk tarafından icra edilen müzik' ("oda müziği") (Littré, P. L. I.) / Alm. *Kammermusik* (a. a., Grimm'e göre, İtl. *musica da camera* 'dan alınmadır; Mackensen) / İng. *chamber-music* (a. a., Oxford).

T. *oda müziği*.

Alm. *übermenschlich* 'insan üstü' (Cassell's, Mackensen) / İng. *superhuman* (a.a., Oxford'a göre 1633 den beri; Redh.) / Fr. *surhumain* (a.a., Littré, P. L. I).

Ar., Osm. *fevkalbeşer*, T. *insaniüstü* (T. S.).

Alm. *Wunderkind* 'harika çocuk' (XVIII., Kluge) / İng. *wonder child* (a. a.) / Fr. *enfant prodige* 'harikulâde çocuk' (PLİ).

T. *harika çocuk* (Türkçede son onbeş-yirmi yıldan beri görülen ve Önen'e göre [Alman dilinde muhteva iktibasları, s. 33] "*Lehnübersetzung*" olması çok muhtemel bulunan bu örneğin, İng. sinden çevrilmiş olması akla yakındır).

Alm. *Löwenanteil* 'aslan payı' (XIX., Kluge, Denker) / İng. *the lion's share* (a. a., Oxford) / Fr. *la part du lion* (a. a., PLİ).

T. *aslan payı* 'hakkından çok fazla alınan pay' (T.S). Fr. *la part du lion*'u açıklıyan Ş. Sami [Fr. -T., 1905] ve Has. Bedr. [1928] gibi sözlüklerde T. *aslan payı*'nın kullanılmamakta olması, bu tamlamanın meydana getiriliş tarihi konusunda bir fikir verebilir.

İng. *horsepower* 'mekanikte birim' ("beygir gücü") (Redh.) / Alm. *Pferdestaerke* (a. a., Mackensen), *Pferdekraft* (a. a., Elisabeth Back, İng. sinden çevrildiğini belirtiyor [s. g. e., s. 30]).

T. *beygir gücü* (a. a.).

İng. *handbook* ‘el kitabı’ / Alm. *Handbuch* (a. a., Elisabeth Back a göre *Lât. manuale* kelimesinden çevrilmedir [s. g. e., s. 29]).

T. *el kitabı* (‘toplu bilgileri içine alan kılavuz kitap’ anlamında Adnan Ötüken’in Bibliyotekçinin El Kitabı adlı eserinde raslamış bulunuyoruz).

İng. *pocket book* ‘cep kitabı’ / Alm. *Taschenbuch* ‘not defteri’ (‘Notizbuch’, Mackensen), ‘cep kitabı’ / Fr. *livre de poche* (a. a.)

T. *cep kitabı*.

Fr. *télégraphie sans fil* ‘telsiz telgraf’ veya kısaca *sans-fil* (P. L. İ) / İng. *wireless* ‘telsiz’ (Redh.) / Alm. *drachtlose Telegrafie* (a. a., Mackensen).

T. *telsiz telgraf* veya *telsiz*.

İng. *war of nerves* ‘sinir harbi’ (Redh.) / Alm. *Nervenkrieg* (a. a., Önen, Alman dilinde muhteva iktibasları, s. 33).

T. *sinir harbi*. Aynı anlama gelmek üzere aşağıdaki kelimeler de kullanılıyor:

Fr. *la guerre froide* ‘soğuk harb’ / İng. *cold war* (a. a.) / Alm. *kalter Krieg* (a. a.).

T. *soğuk harb*.

İng. *air ship* ‘hava gemisi’ (Redh.) / Alm. *Luftschiff* (a. a.,)

T. *hava gemisi*.

Fr. *brice-glace* ‘buz kıran gemi’ (“buz kırar”) (P. L. İ.) / İng. *icebreaker* (a. a., Redh.) / Alm. *Eisbrecher* (a. a., Mackensen).

T. *buzkıran* (T. S.).

Fr. *homme d'état* ‘devlet adamı’ (P. L. İ.) / İng. *states man* (a. a., Redh.) / Alm. *Staatsmann* (a. a., Önen, Deutsches im Türkischen s. 80).

T. *devlet adamı*.

Fr. *premier violon* ‘orkestrada kemanların başı’ (“birinci keman”) / İng. *first violin*.

T. *birinci keman*.

Aşağıdaki örnekler de özellikle son yıllarda meydana gelen yeni kavramların batı dillerindeki karşılıklarından çevrilerek gazeteler ve radyolar aracıyla getirilmiştir :

Alm. *totale Abrüstung* 'toptan, topyekûn silâhsızlanma' / İng. *total disarmament* (a. a.) / Fr. *désarmement général* 'genel silâhsızlanma'.

T. *topyekûn silâhsızlanma*

Alm. *gemeinsamer Markt* 'müşterek pazar' / İng. *common market* / Fr. *marché commun*.

T. *müşterek pazar*.

Alm. *Gipfelkonferenz* 'zirve konferansı' / İng. *summit conference* (a. a.) / Fr. *la conférence au sommet* veya kısaca *au sommet* (a. a.)

T. önceleri *yüksek kademede konferans*, *yüksek kademe konferansı* şekilleri yeniden yapma kelimelere örnek olarak kullanılırken sonra *zirve konferansı*, *toplantısı* genelleşmiştir.

Fr. *banque de sang* 'kan bankası' (P. L. İ.) / İng. *blood bank* (a. a.)

T. *kan bankası* 'gerektiği zaman kullanılmak üzere kanın veya plâzmanın biriktirildiği ve saklandığı yer' (burada Türkçeye giren *banka* kelimesinde görülen anlam genişlemesine de dikkat edilmelidir; krş. *göz bankası*).

B) YARI ÇEVİRME KELİMELER

Genel olarak iki kelimededen kurulu birleşik kelime, deyim gibi söz unsurlarında bu iki kelimededen birinin çevrilerek, ötekinin olduğu gibi dile alınmasıyla meydana gelmiş çevirme kelimelerdir (Bu bölümde verdiğimiz örnekler Sandfeld-Jensen'in sınıflamasında 2 d bölümünde, Kaufmann'ın Gotçadaki çevirme kelimeleri bir araya toplayan çalışmasında (bkz. Bibliyografya) 3. bölümde gözden geçirdikleri örnekleri ve aşağı-yukarı Öhmann'ın *halbe Lehnübersetzung* terimiyle adlandırdığı örnekleri karşılar).

İkiden fazla üyesi olan kelime birleşimlerinde bu üyelerden birinin çevrilmeden alınmasıyla meydana gelenleri de yine *yarı çevirme kelime* sayıyoruz. Dikkat edilecek olursa bu durumu ile yarı çevirme kelimeler, aşağı-yukarı yarı yabancı kelimeler olarak düşünülebilir; bünyelerindeki yabancı kelimeler dolayısıyla de yabancılıklarını büsbütün belli ederler.

ÖRNEKLER

Far. ششپر (< شش 'ath' ve پر 'kanat') kelimesi, kanada benziyen altı parçası olan gürzün, topuzun adıdır. Bunun T. ye *altı perli* şeklinde çevirildiğini görüyoruz: "*altı perli gürz* ile depesine katı tuta urdı" (Dede K. [O. Şaik] s. 24), "*altı perli gürzin* ele aldı" (a. y.,

s. 96). Burada T. deki ismin çevrilme olduğu anlaşılıyor; eğer *altı kanatlı* ile karşılaşılsaydı, bir dereceye kadar, yerli bir kelime karşısında bulunduğumuzu düşünebilirdik. Aşağıdaki örneklerde de aynı durum vardır :

Far. اثر کردن ‘iz bırakmak, tesir etmek’ (“eser yapmak”): “برکت ” صحبت ایشان دروی اثر کرد (Gulistān [Kaviani], s. 37; bugün ‘to make an impression, to understand’ (Steingass) > T. *eser etmek* (a. a.): “eser etmez nideliüm āh-ı seher-gâh sana” (Necâtî [XV.], bkz. Hasibe Mazıoğlu, Necâtî’nin Türk dili ve edebiyatının gelişmesindeki yeri, Türk Dili no. 114 (1961), 367); ‘handeln, Einfluss haben’ (Radloff).

Far. روز داشتن ‘oruca sahip olmak, oruç tutmak’ (Feridüddin Attâr, Tezkiretül Evliya [Nicholson basımı] I,59; Steingass) > T. *oruç tutmak* (Kit., İdr. [Caf.] s. 12, Radloff, T. S.). Deyimin T. de ve Far. da görülüşü arasındaki tarih yakınlığı, ayrıca T. *oruç* kelimesinin Far. روز ile münasebeti, bir çevirme durumunun bulunduğunu gösteriyor.

Allahı vasfetmek için kullanılan ve daha çok dinle ilgili konularda geçen aşağıdaki örnekler de yarı çevirmelerdir:

Ar. عَزَّ وَجَلَّ ‘aziz ve celil (Allah)’ (Lane) > Far. خدا عزَّ ووجلَّ (a. a., Sefernâme, s. 39, 42; Gulistān, s. 7, 82), T. *tenğri âzze ve celle* (Kut. Bil. s. 1₂, 10₁, 17 başlık) ve *idi azze ve celle* (Rabguzi, Kısas. Malov Zapiski s. 508-14, bkz. T. Lehç. s. 137).

Ar. عزيز الله ‘aziz Allah’ > T. aziz Tañrı (Dede K. [O. Şaik] s. 45,80).

Far. غم خوردن ‘gam yemek’ > T. *gam yemek* ‘tasalanmak, üzülme’ (Sarica Kemal Divanı s. 27, bkz. Tar. S. IV; Baburnâme, bkz. T. Lehç. s. 118, Evl. Ç. II, 41).

Far. حاجت خواستن ‘ihtiyacını belirtmek’ (“hacet istemek”) (Gulistān s. 63) > T. *hacet dilemek* (Dede K. [O. Şaik] s. 5, Meninski).

Aşağıdaki örnekte de aynı durumun bulunması akla yakın gelmektedir :

Far. غالب آمدن ‘galip gelmek’ (Gulistān, s. 15, Steingass) > T. *galip gelmek* ‘yenmek, üstün gelmek’ (T. S.).

Burada, yabancı dilden Türkçeye değil, Türkçeden yabancı dile çevrilen aşağıdaki örneği, yine bir yarı çevirme olması bakımından eklemek istiyoruz :

Rus dilcisi K. Dondua, *Ob odnoy lingvističeskoj kal'ke* (Yazık i Mışlenie X [1940], 102-106) adlı yazısında konumuza temas etmekte, örnek olarak T. *volta* (veya *olta*) *vurmak* 'bir halatı bir yere bir defa dolaştırmak, zikzak yapmak, maksatsız dolaşmak' deyiminin Ermenice ve Gürcüceye de çevrildiğini (*bolθa tal* ve *bolθıs θema*) belirtmektedir. Burada *volta* nın T. ye İt. dan geldiğini eklemek gerekiyor; *volta vurmak*, Osman Cemal Kaygılı'nın *Apaş Manileri*'nde geçmektedir:"
Vur iki yana volta-Olma kimseye balta "(bkz. Ferit Devellioğlu, *Türk Argosu*, 3. basım, s. 51).

Fr. *extrait de malt* 'malt özü' (*malt* kelimesi, Bloch'a göre İng. den alınmıştır; Alman kaynaklıdır. Fakat malt özü Alm. da *Malz Bonbon* şeklindedir) > T. *malt hulâsası* (İlk olarak Ser. Fn. dergisi no. 839 [1325], s. 54 te çıkan bir reklâm üzerinde, Fr. siyle birlikte görülmektedir ki, daha önce hiç bir yerde geçmiyen bu tamlamanın Fr. sından çevrildiği göze çarpıyor) > *malt özü*.

Fr. *faire la cour*¹ 'bir kimseye duygularını okşayacak hareketlerde bulunmak' (XVII, Littré) < T. *kur yapmak* (T. S.)

Önen, Alman dilinde muhteva iktibasları, s. 34.

Fr. *jouer le rôle* 'rol oynamak' (Littré'ye göre, tarihi oldukça eskidir) > T. *rol oynamak*.

Fr. *papier carbone* 'karbon kâğıdı' (PLİ) > T. *karbon kâğıdı* (T. S.)

İng. *to break the record*, rekor kırmak' (Redh.) > T. *rekor kırmak* (T. S.).

Alm. *Kölnisches Wasser* (Önen, *Deutsches im Türkischen*, s. 94) > Fr. *eau de Cologne* > T. *Kolonya suyu* (Ş. Sami [Fr. -T., 1905]) > *kolonya*.

T. deki *karaborsa* 'piyasadan çekilen eşyanın yüksek fiyatla satıldığı yer' (T. S.) tamlamasının çeşitli dillerde 'kara pazar' şeklinde karşılığı bulunduğunu görüyoruz (Fr. *marché noir* [P. L. İ.], İng. *black market* [Redh.], Alm. *Schwarzmarkt* [Spr. Brock.]). *Borsa* kelimesinin İt. dan alınmış olması gibi *karaborsa* (Önen, *Türkçede Lehnübersetzung* olması muhtemel örnekler arasında gösteriyor, s. g. ç., s. 33) tamlamasının da İt. dan çevrilmiş olması (< *borsa nera* [a. a.; Bonelli]) akla yakındır.

¹ Fr. *cour*'un ilk anlamı 'avlu'dur; daha önce belirttiğimiz gibi, bu deyim Almanya -'avlu' anlamındaki *Hof* kelimesi yardımıyla -den *Hof machen* şeklinde çevrildiği, Heinzel tarafından ileri sürülmekteydi.

C) SERBEST ÇEVİRME KELİMELER

Yabancı bir dildeki kelimelerin, dilde onları tam olarak karşılayan kelimelerle değil, aşağı-yukarı karşılayan kelimelerle çevrilmesi sonunda meydana gelir (Buradaki örnekler Sandfeld-Jensen'in sınıflamasındaki 2b bölümünde verdiklerini, Betz'in *Lehnübertragung* ve Yaşar Önen'in *aktarma kelime* terimleriyle anlatmak istedikleri örnekleri karşılar). Bu örneklerdeki durum, yabancı bir eseri çeviren çevirmen'in, onu kendi dilinde daha iyi anlatabilmek için asıl metinden biraz olsun ayrılması durumu ile benzerlik gösterir. Vereceğimiz örneklerde de görüleceği gibi, bu çevirme kelimelerde bu yüzden ötekilerin çoğunda görülen "çevirme kokusu" yoktur; bunlar dilin kendi unsurlarından ayrılmaz duruma gelmişlerdir.

Bu kelimelerin yabancı dillerdeki karşılıklarıyla bağlarının tam ve yarı çevirme kelimelerdeki kadar sıkı olmayışı, bunların her dilde kendi başına meydana gelmiş unsurlar olduklarını akla getirebilir. Fakat dikkat edilecek olursa, yabancı örnek ortada bulunmadan meydana gelmemekte, aşağıdaki *şaheser* kelimesinde olduğu gibi, bir yabancı dille temasa geçildikten sonra dilde görülmektedirler :

Fr. *chef-d'oeuvre* tamlaması, XIII. yz. dan beri tesbit edilmiş olup önceleri 'sanatçıların usta unvanını almak için hazırladıkları eser' anlamında iken sonradan 'kendi alanında en olgun eser' anlamını kazanmıştır (Littré, Bloch).

Ar. اثر kelimesiyle Far. شاه kelimesinden yapılan ve bugün de kullanılan T. *şaheser* "vasfî terkîbî" sinin bundan çevrilme olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmamıza göre bu tamlama yakın zamana kadar Türkçede bulunmuyordu¹. Öte yandan, iki üyesi iki ayrı dilden alınan bu tamlama Far. da ve Ar. da da bulunmamaktadır. Fr. *chef* 'baş, başkan, kumandan' kelimesine karşılık *şah* ve *oeuvre* 'eser' kelimesi için de *eser* kullanılarak, Far. ve Ar. da bulunmayan bu tamlamanın meydana getirilişinde aynı zamanda Far. da bu anlamı taşıyan شاهکار kelimesinin ve شاه kelimesiyle yapılan شاهپر , شاهبال , شاهباز gibi tamlamaların etkisi düşünülebilir.

Aşağıdaki bitki adında da böyle bir çevirme durumu görülüyor :

¹ Fr. *chef d'oeuvre*, Bianchi [Fr-T.] de "ustalık işi, örneği"; Mallouf'ta [1856] "işin âlâsı", "usta işi"; Tinghir'da [1891] "eser-i güzide" şeklinde karşılanmıştır. *Şaheser* kelimesi ilk olarak Hüs. Kâ. da geçiyor.

Lât. *angelicus* > Fr. *angélique* (XVI., Bloch), İng. *angelica*, Alm. *Angelika*, İt. *angelica*.

T. de aynı bitki için bir *anjelika* (Ferâid. de [s. 8b] *ancelika* şekliyle geçiyor: “*ancelika yunanîdir... melâike kökü demektir*”; Lehç. Osm., Kâ.), bir de *melekotu* (Hanç., Lehç. Osm., Tınghır, Ş. Sami [T.-Fr. 1891], Kâ.) adına raslanıyor. *Anjelika*, Ferâid. adlı eserde ilk olarak görülmekte, *melekotu*'na ise bundan daha sonra raslanmaktadır. Yalnız bu eserde *ancelika* adının “melâike kökü” şeklinde açıklanması ve bu iki adın daha sonraları birlikte ve aynı sözlüklerde geçmesi, *melekotu*'nun diğerinden çevrildiğine bir işaret sayılabilir.

Ar. رحة الله تعالى عليه ‘yüce Allahın rahmeti üzerine olsun’ ibaresinin T. de *Allah rahmet eylesin* (T. S.) şeklinde karşılandığı görülmektedir ki, T. dekinin Ar. dan serbest çevirmeyle meydana getirilmiş olması akla çok yakındır.

İng. *to be in form* ‘sporunun antrenmanlı ve spora müsait durumda bulunması’ (“formda olmak”) (Cassell’s) > T. *formunda olmak* örneği de burada eklenebilir.

Aynı şekilde İng. *cold wave* ‘soğuk dalga’ deyiminin T. ye *soğuk dalgası* şeklinde çevrildiğini görüyoruz.

Burada, bu çevirme kelime türünün, tam ve yarı çevirmelere oranla oldukça nadir bulunduğunu eklemeliyiz; konu ile ilgili literatürde de (örn. Sandfeld-Jensen’de) aynı durum görülüyor.

Özelliği olan bir serbest çevirme örneğini de göstermek istiyoruz :

T. *sü başı* ‘ordu kumandanı’ (“asker başı”) (Tonyukuk anıtı kuzey yanı, 31 [Orkun I, 110]; Şine-Usu yazıtı batı yanı 10. sonu, kenarda [Orkun I, 128]) > *subaşı* ‘der Armeekommandeur’ (Radloff); Çağ. ‘der Polizeimeister’ (Radloff, Sü. Ef.). Far., Ar. hayranlığı ve T. kelimeleri bile bunlarla karşılamak yönelimi yüzünden *Küçükçekmece*, *Büyükçekmece* gibi özel isimlerin *Çekmece-i Sagîr*, *Çekmece-i Kebîr* (Evl. Ç. III, 289, 291) şeklinde arapçalaştırıldığı ve dilimize *balyemez* şeklinde giren bir terimin bile Farsça ifade edilmek (عسل نمی خورد) istendiği sıralarda *sübaşı* veya *subaşı*'na da Farsça karşılık bulunduğunu görüyoruz: *serçeşme* (Evl. Ç. II, 42). *Su* yerine *çeşme*, *baş* için de *ser* (a. a.) konularak serbest çevirme yolu ile XVII yz. da meydana getirildiğini sandığımız bu örneğin dikkate değer yönü چشمه سرnin Farsçada ancak ‘a fountain-head, spring’ anlamında oluşudur (Steingass).

2) ANLAM ETKİLENMESİ

A) ANLAM ETKİLENEN KELİMELER

(Bu bölümde verdiğimiz örnekler, S. Singer'in *Bedeutungslehnrörter* şeklinde adlandırdığı kelimeleri, Sandfeld-Jensen'in sınıflamasındaki birinci bölümü, Betz'in *Lehnbedeutung*, Önen'in *yaratma mâna*, Öhmann'ın *Bedeutungsentlehnung* terimiyle ifade etmek istedikleri örnekleri karşılar).

Dilde eskiden beri bulunan bir kelime, bir başka dille girişilen münasebet sonunda, o dildeki kelimenin anlamını alır. Yeni anlam kazanan kelime çoğunlukla eski anlamını kaybetmez ve bu iki anlam birlikte yaşarlar. Bu durum genel olarak bir *polysémie* (çok anlamlılık) durumu sayılabilir. Ondan farklı, çok anlamlılığa yabancı etkiyle ulaşılmış olmasındadır.

Anlam etkilenmesinin bu türünden ilk olarak Möhl (s. g. ç., s. 430) söz açmıştır. Lâtinedeki Yunanca *Bedeutungslehnwort*'ları¹ inceleyen A. Debrunner (*Griechische Bedeutungslehnwörter im Latein*, Festschrift F. Carl Andreas, Leipzig 1916) de bunların çevirme edebiyatında, bu arada İncil çevirmelerinde aranması gerektiğini ileri sürmüştür.

Erik Wellander (s. g. ç., s. 103 ve ötesi), yabancı kelimenin ruhsal muhtevası, eğer her hangi bir şekilde, bunun karşılığı olan yerli kelimenin yanına getirilirse bir dil karışmasının meydana geldiğini, bayağı kelime alınmalarında olduğu gibi, bu anlam etkilenmelerinin meydana gelişinde de aynı sebebin bulunduğunu söylemektedir.

Bir *sémantique* el kitabı özelliği taşıyan eserinde Kronasser (*Handbuch der Semasiologie*. Heidelberg 1952, s. 140 § 101-103), bu türlü örneklerdeki olayı "eksik bir münasebetin doldurulması" olarak vasıflandırmakta ve bir kelimenin, yabancı dildeki anlamı üzerine aldığı ve başka bir deyimle, onun anlamdaşı olduğunu belirtmektedir. Örnek olarak Alm. daki *Geschmack* 'lezzet, tad' kelimesinin *Sinn für Schönheit* 'güzellik zevki' anlamını, bu iki anlamı birden taşıyan Fr. *goût* ve İt. *gusto* kelimelerinden, bu dillerle münasebete girdiği zaman aldığı gösteriyor.

¹ Hofmann ve Rubenbauer'in kaleme aldıkları *Wörterbuch der grammatischen und metrischen Terminologie* (Heidelberg 1950, s. 20) adlı eserde de bu türlü örneklerden aynı terimle bahsediliyor.

ÖRNEKLER

Far. پیغمبر 'peygamber' (< پیام 'haber', بر 'getiren') kelimesinin tarihi eskidir (Sefernâme [XI. yz.], s. 21, 43, 83; Mesnevî, s. 58, 65, 78). Bu kelimenin Türkçede yabancı kelime olarak eskiden beri kullanıldığı görülüyor (Yunus, s. 104). T. de eskiden beri geçmekte olan ve 'sözcü, söz götürüp getiren' (T. T. IV, 10), 'elçi' (Div. III, 154) anlamlarına gelen *savcı*¹ (savcı) kelimesinin, İslâmlığın Türkler arasında yayılmasından sonra bu Far. kelimenin etkisiyle 'peygamber' anlamını kazandığını görüyoruz²: "*Yusuf Savcı (peygamber) kıssasını kıldık iyân*" (Kıssa-i Yusuf [Şeyh Muhsin-i Fani, Mahdumkulı Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume. İstanbul 1340], s. 63; Radloff, P. de Court., Sü. Ef.). Öte yandan savcı'nın önceden bu anlama sahip değilken sonradan 'peygamber' anlamını kazanması, *peygamber* kelimesinin Türkçeye girmesinden sonra olmuştur. Daha başka örneklerde de olduğu gibi yerli kelime, yabancı kelimenin *sémantique* etkisinde kalmıştır.

Mac. *nyelvet fog, nyelvet hoz* 'dil almak, dil getirmek' deyimlerinin T. *dil almak, dil getirmek* deyimleriyle ilgili olduğu veya bunlardan çevrildiği, eskiden beri ileri sürülmüştür. 1888 yılında Simonyi³ (Magyar Nyelvör XVII, 486 ve ötesi), 1936 da Ligeti (Magyar Nyelv XXXII, 45) ve Melich (Jelentéstani kérések, s. 5) bu örnekten bahsetmişlerdir; Ligeti, bundan ilk olarak Thury'nin Török történetirök adlı eserinde (I, 49) bahsettiğini kaydettikten sonra, Mac. da *dil* ve bununla ilgili deyimlerin Türk istilâsı devrinden kaldığını ve T. *dil* kelimesinin Orhun anıtlarında dahi geçtiğini ileri sürmüştür. Moğolcadaki *kelen* de bu anlamdadır: "langue, espion, avant-coureur d'une armée" (Kow.). Yaptığımız araştırmaya göre T. *til* kelimesinin bu anlamı gerçekten

¹ Anadolu'da halk ağzında görülen *sava* 'müjde' (Tokat, S. D. D.) ve *savacı* 'haber veren' (Tarama Dergisi) kelimelerinin bu kelimeyle ilgisi burada belirtilebilir.

² Gerek bu örneğin, gerek bunun gibi, dinle ilgili başka örneklerin yabancı dildeki kelimelerin *sémantique* etkisiyle meydana gelişinde, doğrudan doğruya halkın değil, o yabancı dille devamlı ilgisi olan din adamlarının aracılığı görülmektedir. Aynı durum, din aracı ile, Lâtineden Batı dillerine birtakım kelimelerin çevrilmesinde de görülür. Div. da (III, 154; 441) kelimenin her iki anlamı da belirtilmiştir. Ayrıca T. Banguoğlu'nun Oğuz lehçesi üzerine (T. D. A. Y. Belleten 1960, s. 40) adlı yazısında bu kelimedenden söz açılıyor.

³ Simonyi'nin Die ungarische Sprache adlı eserinde de (s. 79) bu örnek gösterilerek XVI-XVII. yz. larda birkaç T. deyiminin Mac. ya geçtiği ileri sürülmektedir.

eskidir: “*er anda basmış, til tutmuş*” (Şine-Uşu, doğu yanı 12 [Orkun, I, 172]); “*tilig kelürti sabı andag*” (Tonyukuk, batı yanı 36 [Orkun, I, 112¹]) şeklinde geçtiği görülüyor. Div. da da “*til tuttum*” (I, 336-16); “*yağıdan til tuttu*” (III, 134 -14) örneklerine raslıyoruz. (Mittel. Wort., 206: “*auszuhorchender Kriegsgefangener*”). Çeşitli tarihlerimizde de geçtiği görülür: “...*bize bir kişi gerek ki önce gidüb, varub, kâfirden dil alub haber bileyüz, dil almağa*” (Neşrî I, 267, 327); “...*buldukları kâfirleri kırdılar, dil çıkartmadılar. Malını yağmaladılar*” (Dede K., s. 111); “...*ve Kanije Beylerbeyisi Seydioğlu Mehmet Paşadan yedi dil geldi*” (Silâhdar, s. 19); “*o gün akşam vakti dil tutulup...*” (a. y., s. 49); “*gurre-i zilkaidede köprü binasına mübaşeret olundu dil tutulup...*” (Naima, I, 125). Çağ. *til*'in de buna yakın olduğunu görüyoruz: ‘*der Spion*’ (Radloff).

Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından başlayarak raslanılan bu deyimle Macarcada ancak Türk hâkimiyetinden sonra yeni anlamıyla görülen deyim arasında ilgi bulunduğu ve Macarcadaki Türkçeden alındığı, araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir. Ancak fikrimizce burada esas olan şekil, *dil almak*, *dil tutmak*, *dil getirmek* değil, *dil* kelimesi ve bunun Macarcadaki karşılığıdır. Türkçe kelimenin etkisiyle Macarca *nyelv* kelimesinde sémantique bir gelişme meydana gelmiştir. *Getirmek*, *almak*, *çıkarmak*, *tutmak* gibi fiiller, yukardaki örneklerde de görüleceği gibi, bu kelimenin cümle içindeki yardımcıları olmaktadır. Aynı durum, Arapça *أسير* kelimesinin Türkçedeki kullanımında da görülmektedir: “*esir*” (Neşrî, I, 255; Evl. Ç., V., 168); “*esir etmek*” (Naima, VI, 441); “*esir edilmek*” (Evl. Ç. V., 312); “*esir getirmek*” (Peçevî, s. 69), “*esir şuden* (Far. شدن ‘olmak’)” (Naima, I, 350).

Bugünkü Türkçede de buna benzer gelişmelerle karşılaşlıyoruz:

Bugün T. deki *yıldız* kelimesi, esas anlamından başka, ‘tanınmış, parlak sinema sanatçısı’ anlamına gelmektedir (T.S.). Halbuki bu kelime bundan elli yıl önce bu anlama sahip bulunmuyordu. Buradaki anlam genişlemesi² kendi kendine olmamış, dış etkiyle meydana gelmiştir :

¹ Aynı yazıtta (I, 32; I, 110) geçen ve Orkun tarafından, bu anlamda olduğu gösterilen “*tilig sabıg alı olur tidi*” ‘dil haberini alıp otur dedi’ kısmının, bu anlamı taşımadığı sanırsındayız.

² Son zamanlarda dilimizde *futbol yıldızı*, *basketbol yıldızı*... gibi deyimler de kullanılmaktadır.

Fr. *étoile* 'yıldız' kelimesinin de bu ikinci anlamı önceleri bulunmuyordu (Littré); kelime bunu sonradan kazanmıştır. Alm. *Stern* (Spr. Brock.), İng. *star* (Redh.), Far. ستاره kelimelerinde de aynı çok anlamlılık vardır. T. deki kelime, İng. *star* kelimesinin etkisiyle bu anlamı kazanmış olacaktır.

Fr. *branche* 'dal, ağaç dalı' kelimesi aynı zamanda 'bir bilimin bölümlerinden biri' anlamını uzun zamandan beri taşımaktadır (bkz. Littré).

Bu kelimenin, yalnız bu ikinci anlamında ve *branş* şekliyle T. de de kullanıldığını görüyoruz. Bunun yanında *dal* kelimesi de *branche* karşılığında kullanılmağa başlanmıştır ve bugün 'kol, şube, bilimin türlü dalları' (T. S.) anlamını da kazanmıştır. Burada, dildeki yabancı kelimenin *sémantique* etkisi görülmektedir ki, bu duruma başka örneklerde de raslıyoruz.

T. *dalga* kelimesi *sémantique* gelişme geçirerek fizik terimi haline gelmiş ve 'akışların devirli hareketlerinde bir devir zarfındaki hareket' (T. S.) anlamını kazanmıştır ki, İng. *wave*, Alm. *Welle*, Fr. *onde* kelimelerindeki anlam gelişmesine paralel olan bu gelişmede yabancı etkinin varlığı inkâr edilemez.

T. *güç* kelimesinin, fizikte 'hareket sağlıyan kuvvet' anlamını kazanmasında da aynı durum vardır (Fr. *puissance*).

Sporla ilgili kavram alanlarında da buna benzer gelişmelere raslanır. Boksörlerin ağırlık ölçülerini gösteren T. *horoz sıklet*, *tüy sıklet* gibi şekillerin meydana gelmesinde, Fr. da bu anlamları karşılayan *coq* 'horoz, horoz sıklet', *plume* 'tüy, tüy sıklet' kelimelerinin etkisi görülüyor.

Dilimizde eskiden beri bulunan kelimelerin böyle yeni anlamlar kazanmasında, dil devriminden sonra yabancı kelimelerin türkçeleştirilmesi sırasında, bunlara dildeki kelimelerden karşılıklar bulunmak istenilmesinin de payı olmuştur.:

T. *ödül* 'güreşlerde kazanan güreşçiye verilen mükâfat' kelimesi önceleri yalnız bu anlamda kullanılırken, Osm. *mükâfat* kelimesinin türkçeleştirilmesi isteğiyle ve bu kelimenin etkisiyle son yıllarda 'genel olarak çeşitli müsabakalarda verilen mükâfat' anlamını kazanmıştır.

T. *armağan* kelimesi de son yıllarda *mükâfat* kelimesinin türkçeleştirilmesi sırasında 'hediye' anlamından başka, bir de 'çeşitli kimseler tarafından çeşitli gayelerin gerçekleştirilmesi için açılan müsabakanın mükâfatı' anlamını kazanmıştır.

Aynı şekilde, T. de önceleri yalnız ‘yol yiyeceği’ anlamına gelen *yolluk* kelimesi, Osm. *harcırah* (Far. *خرج راح*) ‘görevle bir yere gönderilen kimseye verilen yol parası’ tamlamasını karşılamak üzere, bu anlamı kazanmıştır.

Bu bölümdeki örneklerden birtakımı-özellikle *armağan* ve *ödül* örnekleri- bir bakıma *tek unsurlu tam çevirme kelimeler* olarak kabul edilebilirler. Fakat burada bizce bir çevirme durumundan çok, yabancı kelimeyle dilde birlikte bulunma sonunda, bundan faydalanılarak ve bunun etkisiyle yeni anlam kazanma durumu vardır. Öte yandan yukarıda da belirttiğimiz gibi, anlam etkilenmesinin bu türünde, yabancı etkiyle de olsa bir *çok anlamlılığa* gidiş görülmektedir; bu bakımdan bu olayı rahatça anlam genişlemesi olayı olarak vasıflandırabiliriz.

B) YENİDEN YAPILAN KELİMELER

(Bu bölümde vereceğimiz kelimeler, S. Singer’in *Bildungslehne-wörter*’lerini, Sandfeld-Jensen’in sınıflamasında 2. bölümde verilen örnekleri, Betz’in *Lehnschöpfung*, Önen’in *yaratma kelime* şeklinde tanımladıkları örnekleri karşılar.)

Anlam etkilenmesinin bu türünde, yabancı dildeki kelimeyi anlamca karşılamak üzere dilde yeni bir kelimenin yapılması söz konusudur.

Oscar Weise, bu türlü kelimeleri *Ersatzlehnwörter* olarak tanımlamakta (s. g. e., s. 165 ve ötesi), Wellander ise bu türlü kelimeler dilde yeniden türetildikleri için, bunlarda doğrudan doğruya yabancı bir etkinin bulunmadığını belirtmektedir (s. g. ç., s. 110). Wellander, burada muhtevanın ilk olarak dilde ifade bulduğunu, fakat bu ifadenin şeklinin *Ersatzwort*’un teşkiline temel olmadığını belirtiyor. Elisabeth Back da (s. g. e., s. 110 ve ötesi) *Ersatzwörter* terimiyle aynı örneklere dokunmakta, o da burada muhtevanın söz konusu olduğunu işaret etmektedir. Aşağıdaki Türkçeden verdiğimiz kelimeler görüldükten sonra, anlam etkilenmesi sonunda yeniden yapılan kelimeler hakkında fikir edinilebilecektir :

Türklerin İslâmlığı kabul etmelerinden önceki metinlerde raslanmayan *yaratgan* (yaradan) kelimesi, Ar. da Tanrı için kullanılan *خالق* “yaratıcı” sıfatının *sémantique* etkisiyle meydana getirilmiştir: Div. III, 521; “yaratgan törütgen me kıadir kemal ” (Kut. Bil. s. 4₂); “yaradan” şekli (Çarhname, s. 25), Dede K. [O. Şaik] s. 71, “yaratganum huzurunda kılam sinün bile yargu” (Şeyyat Hamza [Mec-

dut Mansuroğlu, Şeyyat Hamzanın Doğu Türkçesine yaklaşan manzumesi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, [1956], s. 131).

Dikkati çeken yön, Far. da da aynı anlama gelmek üzere آفریدگار (a. a., آفریدن 'yaratmak') sıfatının meydana getirilmiş olmasıdır (Cev. Hik. [XIII. yz.], bkz. A. Ateş, s. 151).

İslâmlıktan önceki metinlerde raslanmayan aşağıdaki T. kelime de buna benzer bir *sémantique* etkilenmeyi akla getirmektedir:

T. *yaradılmış* (Ar. مخلوق 'yaradılmış olan' [Wehr] kelimesinin etkisiyle): "cümle yaradılmışa bir göz ile bakmayan "(Yunus, s. 172), Miracname (P. de Court., bkz. T. Lehç., s. 165) s. 9; "yaradılmış cemî öli-serdür" (Çarhname, s. 6, 32. de).

1908 yılında İngilterede kurulan izcilik teşkilâtı, birtakım memleketlerde, bu arada bizde de benzeri teşekküllerin kurulmasına sebep oluyor. İng. de buna verilen ve o zamana kadar 'keşfetmek, gözlemek' anlamına gelen *scout* (Redh. [1856], Webster's) kelimesini karşılamak üzere bizde, Ar. كشف kökünden türetilme Ar. كشاف (mübalâğalı ismi fail, 'gözleyici, keşfedici' anlamında) kelimesi bulunuyor. Bu kelime uzun zaman kullanılmıyor; yine İng. *scout*'ı karşılamak üzere *iz* kökünden -'iz bulucu, takibedici' anlamında- *izci* kelimesi yapılıyor (1917 de yayımlanan, M. Sami'nin İzci Rehberi adlı eserinden, *izci*'nin aşağı-yukarı bu tarihlerden beri kullanılmakta olduğu anlaşılıyor). Burada *keşşaf* ve *izci* kelimelerinin, İng. *scout*'a benzetilerek meydana getirildiğinde şüphe yoktur.

Osm. *mefkûre* kelimesi, Ziya Gökalp tarafından, Ar. فكر kökünden, Fr. *idéal* kelimesi örnek alınarak yapılmıştır; Lât. *idealis* kökünden gelen (bkz. Bloch) *idéal* için bulunan bu Ar. kelime, Ar. da yoktur. Gökalp, bu kelime için şöyle söylüyor (İslâmlaşmak, s. 42): "(idée) den müştak olan (idéal) gibi, (fikr)den müştak olan (mefkûre)yi bu mevkide istimal etmek daha münasiptir."

Fr. *modernisation* için, Ar. معاصر 'çağdaş' kelimesinden, *muasırlaşmak* fiili, yine Gökalp tarafından türetilmiştir (Gökalp, bu adı taşıyan eserinin başında [s.3] bu kelimeyi yazdıktan sonra, parantez içinde *modernisation* kelimesini vermektedir. Yalnız burada belirtmeliyiz ki, *modernisation* 'muasırlaşmak' değil, 'muasırılaştırmak' anlamındadır. Yine Gökalp tarafından kullanılan *hars* (Ar. حرث 'çift sürme, tarla işleme') kelimesi de, Fr. *culture* kelimesini karşılamak üzere kul-

lanılmış (Türkçülüğün Esasları, Ankara 1339, s. 88) ve Gökalp'ten sonra daha bir zaman dilde yer almıştır.

Dil devriminin başlamasıyla, Türkçede eskiden beri kullanılan yerleşmiş yabancı kelimelere karşılıklar bulunması yoluna gidilmiştir. Gerek Türk Dil Kurumu, gerek çeşitli kimseler tarafından sarfedilen, dilin arılaştırılma çabaları sırasında Türkçeden, yabancı kelimeleri tam karşılıyan kelime bulunmadığı zaman, dilde bulunan eski köklerden yeni kelimelerin türetilmesi yoluna gidilmiştir. Büyük sayıdaki bu örneklerden burada bir bölümünü verelim:

Far. نمایش 'gösteri' (مودن 'göstermek' ['to show', Steingass]).

T. *gösteri* (a. a., < göster-). Burada, yabancı kelime olarak kullanılagelmiş bulunan kelimenin (nümayiş) örnek alınarak, sonradan buna benzer yeni bir kelime türetilmesi durumu vardır.

Osm. *celse* (Ar. جلسة , جلس 'oturma' kökünden, Wehr).

T. *oturum*.

Osm. *ikmal* (Ar. كل kökünden, 'tamamlama, olgunlaştırma' anlamında, Wehr).

T. *bütünleme* (sınavı).

Aynı şekilde, Osm. *mukavele* (Ar. مقالة kökünden, 'mücadele') yerine *sözleşme*, *malzeme* (Ar. لزوم kökünden, 'lüzumlu şeyler' anlamına) yerine *gereç*, *hususî* yerine *özel*, *bilhassa* yerine *özellikle*, *mâna* yerine *anlam*, *prensip* (Fr. *principe*) için *ilke*, *tamim* için *genelge...* gibi birçok örnekler burada sıralanabilir.

Türkçeye yabancı dillerden gelme birçok unsurlara karşılıklar bulma yolunda Nurullah Ataç, Türkçede bu türlü, yeniden yapılan kelimelere örnek teşkil edecek kelimeler vücuda getirmiştir ki, bunlardan birkaçını burada veriyoruz :-

Günce (Fr. *journal* 'her gün tutulan not' karşılığıdır; bu anlamı karşılamak üzere *günlük* kelimesine de -başka yazarların yazılarında-raslanmaktadır).

Söyleşi (Osm. sohbet [Ar. صحبت] karşılığı).

Tümce (Osm. cümle [Ar. جملة karşılığı]).

Ak ağın (Osm. hüsnüniyet karşılığı).

Gökçe yazın (Fr. *belles-lettres* karşılığı).

Güçün (*zorla* kelimesini karşılamak üzere).

Yukardaki örneklerden de görüleceği gibi, anlam etkilenmesinin bu türünde yabancı dillerin etkisi küçümsenemez. Bu bakımdan,

özellikle Oscar Weise ve Wellander kadar, yabancı dilin etkisini küçümsemek lâzımdır. Her ne kadar, bu türde temel olarak; muhtevanın aktarıldığını görüyorsak da, dış görünüş bakımından değilse bile yine yabancı şekille sıkı bir bağlılık olduğu inkâr edilemez. Bu yüzden biz anlam alışverişi olayı çerçevesi içinde, yeniden yapılan kelimelerin çevirme kelimelere yakın olarak düşünülmesi gerektiği kanısındayız. Örn. *idéal* kelimesi olmasaydı *mefkûre* kelimesi, hele böyle كَرّ kökünden, tıpkı *idée* kökünden *idéal*'in türetildiği gibi meydana getirilemeyecekti. Yalnız burada şunu da eklemelidir ki, bu türün her kelimesinde yabancı şekille olan bağlılık bu derece sıkı olmayabilir. Ayrıca, sınıflamasında bunları çevirme kelimelerle karıştırmış olan Sandfeld-Jensen kadar da ileri gidilmemesi gerekir.

3) SENTAKS ETKİLENMESİ

Hemen hemen her dilde zaman zaman, başka bir dilin cümle kuruluş özelliğini andıran veya hatırlatan cümlelere raslanır. Dilin sentaks kurallarına aykırı ve anlam alışverişi çerçevesi içindeki öteki etkilenmelerden daha küçük ölçüde olan bu şekillerin birtakımının meydana gelişinde, temasta bulunulan yabancı dilin etkisi görülmektedir.

Macar bilgini Zs. Simonyi, *Die ungarische Sprache* (Strassburg 1907, s. 80) adlı eserinde, bir dilin sentaksında yabancı etkilerin bulunmasının az raslanılan bir olay olmadığını belirtmekte ve bir yabancı dilin öğrenilmesi sırasında, başlangıçta ve uzun zaman, insanın kendi dilinin kuruluşlarını bu dile tatbik ettiğini söylemektedir¹. Simonyi burada bir gerçeği işaret etmektedir. Yalnız bizce, yabancı dilin öğrenilmesi sırasındaki bu gibi sentaks etkilenmeleri daha çok kişisel yaratımlar olarak kalır ve genel olarak dile mal olmaz.

J. Vendryes ise (s. g. e., s. 314 ve ötesi), Fransız sentaksı etkisiyle Almancada meydana gelen *er ist kraenker als du nicht denkst* (Fr. *il est plus malade que tu ne le penses* 'düşünmediğinden [düşünebileceğinden] daha çok hastadır'), *Recht hat er* (Fr. *il a raison* 'hakkı var, haklıdır') ve *guten Morgen wünsch'ich Ihnen* (Fr. *je vous souhaite le bonjour* 'size iyi

¹ Bu gibi sentaks etkilerinin bulunabileceğinden, Miklosich (*Grammatik der slawischen Sprachen* [1875], bkz. Betz, s.g. e., s. 14), Bach (s. g. e., s. 25), Marouzeau (*Linguistique ou science du langage*. Paris 1950, s. 97) gibi dilciler de bahsetmekte, Marouzeau, komşu diller arasında, anlatım şekillerinde, cümle tiplerinde birbirinden etkilenme durumunun bulunduğunu belirtmektedir.

gün dilerim [günaydın]) gibi alışılmamış cümle şekillerinden örnekler vermektedir ki, bunların bugün pek kullanılmadığını öğrenmiş bulunuyoruz.

Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française* (Berne 1950, S. 360, 379) adlı kitabında *calque syntaxique* 'sentaks kopyası' terimiyle bu konuya dokunmakta ve Fransızcayla Almanca arasındaki etkilenmelerle ilgili örnekler vermektedir: Fr. *pot à lait* (Alm. *Milchtopf*) Alm. *der Fall Wagner* (Fr. *l'affaire Dreyfus*)...

Werner Betz (s. g. e., s. 28) yaptığı şemaya *Lehnsyntax* adıyla bu türü almakta ve bunu anlam etkilenmeleri ve deyim çevirmeleriyle birlikte, *Lehnbildung* çerçevesi içinde gözden geçirmektedir.

Öhmann da (s. g. ç., s. 60 ve ötesi) probleme, *Lehnsyntax* adıyla dokunmakta, Almanca üzerinde Fransızcanın bu bakımdan etkisini gösteren örnekler vermekte, o da bu bölümü deyim çevirmeleriyle aynı çerçeve içinde ele almaktadır.

Yaşar Önen ise bu etkilenmeleri *yaratma sentaks* terimiyle ele alarak bunları çevirme kelimeler, aktarma kelimeler ve çevirme deyimlerle birlikte, *yaratma teşkiller* bölümü içinde göstermektedir. Önen ayrıca, bu konuda Türkçeden de örnekler veriyor: "Türkçede katî bir sentaks tesiri olmasa bile gramerle ilgili yabancı tesirler altında kullanılan bazı şekiller vardır: meselâ *bayan, bay, general, mareşal* v. s. gibi unvan ifade eden kelimelerin ait oldukları isimlerden önce kullanılması ve *Mehmed IV, Ahmed III, Selim II* gibi kullanışlar. Ayrıca son birkaç sene zarfında sık sık raslanan *Pamukbank, Akbank, Şekerbank, Doğubank* v.s. mürekkep kelimelerin teşkilinde, bu terkipler Türkçenin bünyesine uygun olsalar dahi, yabancı örneklerden mülhem olması ihtimali kuvvetlidir. Öte yandan *banyo almak, taksi almak, bir kahve almak, alkol almak, acelem var* gibi ifade şekillerinin yabancı tesirlerle meydana geldikleri açıktır. Bu arada, bilhassa Trakya'da oturan Türklerin konuşmasında daha açık olarak kendini gösteren, *alırsın bana bir kitap, gördüm orda bir büyük bina, atarım sana bir temiz dayak* gibi cümlelerle son zamanlarda bazı yazarlar tarafından da kullanılan ve 'devrik tümce' adı verilen cümlelerde fiilin cümle sonundan başka yerlere, bilhassa başa alınmasında Batı tesirinin olduğu düşünülebilir (s. 34-25)".

Önen'in çalışmasında verilen örnekler, gerçekten dikkati çekicidir.¹ Özellikle, tıpkı, *Selim III, Ahmed II* gibi örneklere benzeyen *peron I, kısım II, no. 17, sayı 9.* gibi kuruluşlarda-*birinci peron veya I. peron, II. kısım, 17 numara, 9. sayı* (bir derginin 9. sayısı) gibi normal kuruluştan ayrılmış olmasında - Batı etkisinin, bizce birinci plânda Fransız etkisinin bulunduğu düşünülebilir.

Trakya Türklerinin dilindeki cümle kuruluşlarında da², *ikidilliliğin* payı vardır.

Dinsel konulardaki yabancı sentaks etkisine eskiden beri raslanılmaktadır :

Peygamberden bahsedilirken, Ar. رسول عليح السلام şeklinin etkisiyle, *yalavaç 'aleyhi's-selam* (Kut. Bil., s. 20),³ Musa Peygamber için Ar. موسى كلم الله etkisiyle, *Musa Kelîm* (Dede K. [O. Şaik], s. 21) şekillerinin kullanılışı burada gösterilebilir.

Ar. مرحوم sıfatının Türkçede zaman zaman isimden sonra kullanılması durumunda da (örn. "Hoca Tahsin Efendi merhum" [Res. Kit. I - 6 (1325), 562]) aynı etki görülmektedir.

Son yıllarda yurdumuzdaki birtakım ticaret müesseselerine de aynı şekilde, Batı dünyasındaki ve dillerindeki benzerlerine uymak kaygısıyla *Otel Berlin, Klüp 47, Restoran Bekir* gibi adlar verilmektedir. Türkiyede *Migros* teşekkülü kurulurken, buna *Türk Migros'u* yerine, *Migros Türk* adı verilmiştir.

Gerek konumuzla ilgilenen araştırmacıların başka dillerden verdikleri, gerek Türkçedeki örnekleri gözden geçirdikten sonra şunu özellikle belirtmek istiyoruz ki bu gibi, yabancı sentaks örneğine göre meydana gelen şekiller, *ikidilliliğin* bulunduğu durumlar bir tarafa bırakılırsa başka dillerde de, Türkçede de çok küçük ölçüde ve eski deyimle, arızidirler, örneği en az bulunabilecek olan anlam alışverişi türünü teşkil ederler. Ayrıca, meydana gelen şekiller, dile mal olması oldukça zor kuruluşlardır. Öte yandan bu konuda "*ödünç sentaks*" teriminin ve

¹ Yalnız burada, *banyo almak, taksi almak...* gibi örneklerle, yabancı etkiden çok, konuşma dilinin etkisiyle meydana gelen ve yazı diline tepki olarak kullanılan *devrik tümceleri*, bu konu içinde düşünmemek gerektiğini sanıyoruz.

² M. Mansuroğlu'nun, Edirne ağzında yapı, anlam, deyim ve söz dizimi özellikleri (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960, 181-187) adlı çalışmasında Edirne ağzında görülen "devrik kullanılışlar"dan örnekler verilmektedir (örn. lâzım para bize... gibi).

³ Bu örnekte çevirme durumu da akla gelmektedir.

görüşünün yerine, daha dar anlamda ve küçük ölçüdeki *sentaks etkilenmeleri* teriminin öne sürülmesi gerektiğini sanıyoruz.

Ek : Özel Durumlar

1) Deyim Çevirmeleri

Bundan önceki bölümde verdiğimiz örneklerden de görüleceği gibi, çevirme kelimelerin büyük bir bölümünü deyimler teşkil etmektedir. Türkçe için düşünülecek olursa, bütün çevirmelerin dörtte birinden fazlasını bunlar teşkil eder.

Konumuz çevirme kelimeler olduğu, her hangi bir çevirme kelimeyle bir çevirme deyim arasında, yapılış ve çevriliş bakımından en ufak bir ayrılık bulunmadığı¹ ve sınıflamamızı, bunların kuruluşları yönünden yaptığımız için, deyim örneklerini de ötekilerle birlikte vermesi uygun gördük. Üstelik bunlar çevrilirken, deyim oldukları göz önüne alınarak farklı işlem görmemektedirler.

Bréal (s. g. e., s. 131 ve ötesi), Avrupanın eski uluslarında ister tesadüf, ister ödünç alınma olsun, mutlak bir kültür birliğini gösteren "müşterek bir *métaphore*'lar fonu" olduğundan bahsettikten ve ödünç alınma mı, yoksa insan zekâsının eşitliğinden ilerigelên tesadüf mü olduğunu belirtmenin güçlüğünden söz açtığı birtakım örnekler² verdikten sonra, *deyim aktarmalarının* çevrilebileceğini de (s. 134) ileri sürmektedir. Bréal'in verdiği kelimeler bizce, anlam etkilenmesi bölümüne giren örneklerdir ve genel anlamda, en sık görülen, birden fazla üyeli deyimlerin yanı sıra, tek üyeli deyimler olarak kabul edilebilirler.

Burada kaydedilmesi gereken asıl deyim çevirmeleri, Betz'in ve Öhmann'ın *Lehwendung* ve Önen'in *çevirme deyim* adı altında söz konusu ettikleri örneklerdir ve yabancı dildeki sözün her unsurunun çevrilerek alınmasıyla dile geçen deyimlerdir. Bunların, yukarıda da belirttiğimiz gibi, çevrilme işlemi bakımından ötekilerden farkı yoktur; tam, yarı ve serbest çevirme türlerinin hepsinde, böylece meydana getirilmiş deyimlere raslanır.

¹ Örn. *aslan payı*, *yüz suyu*, *ölü mevsim* deyimleriyle, *güzelavratotu*, *demiryolu* tam çevirmeleri arasında, çevriliş bakımından hiçbir fark yoktur.

² Örn. İng. *answer* cevap vermek' fiilinin, aynı anlamdaki Lât. *respondere* fiilinde olduğu gibi, 'dönüşe yemin etmek' anlamına sahip oluşu.

Burada ayrıca belirtmeliyiz ki, bu deyimlerin çevrilişleri sırasında, örnek olarak, birden fazla üyeli deyimlerde, deyimün iki üyesinin birden taşıdığı anlam aktarılmamakta, öteki çevirmelerde olduğu gibi, her üyeye karşılık aranılmaktadır.

2) Özel Şekiller

Daha önce verdiğimiz birtakım örneklerde de olduğu gibi ve çevirme kelimelerin özelliklerinin ele alındığı bölümde gösterileceği şekilde, çevirme kelimelerin bazıları birtakım şahıslar tarafından ortaya atılmış veya ilk defa kullanılmış, sonradan yayılarak dilin malı olmuşlardır. Tıpkı bunun gibi, yine şahıslar tarafından kullanılan, fakat dile yerleşmeden kalan birtakım özel şekiller vardır ki, Tanzimattan sonra Batı dünyasıyla sıkı bağlar kurmamız sonunda Türkçede çok büyük sayıda görülen bu unsurlara ayrıca ilişmek zorunda kaldık.

Mefkûre, *hars* gibi kelimeleri meydana getiren Ziya Gökalp'in ve onun gibi, yeni kavramlara karşılıklar bulmak isteyen başka bilim ve sanat adamlarının, dile yerleşen veya dilde az kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler yardımıyla türettikleri bu gibi kelime ve tamlamalar, denilebilir ki, yabancı dildeki kelimelerden faydalanılmış olması ve sayılarının büyüklüğü bakımından pek az dilde, bizde olduğu kadar dikkati çekici ve geniş ölçüdedir. Bu durumda, bilim ve sanat alanlarında Batı dünyasının kavramlarını bir an evvel aktarma çabasının büyük etkisi olmuştur.

Aşağıda görüleceği gibi bu örneklerin, Genel Durumlar bölümüne içine giren öteki örneklerden, kuruluş bakımından farkı yoktur; kiminde tam çevirme, kiminde serbest çevirme, kiminde de anlam etkilenmesi durumu görülür:

Osm. *cemaat-i diniye* (Fr. *communauté religieuse*, Z. Gökalp, *İslâmlaşmak.*, s. 21).

Osm. *şey'iyet* (Fr. *objectivité*, Z. Gökalp, *İslâmlaşmak.*, s. 20).

Osm. *iktitafcı* (Fr. *éclectique*, Z. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 89).

Osm. *mevkiî* (Fr. *régionale*, Z. Gökalp, *İslâmlaşmak.*, s. 45).

Osm. *hayat-ı teakkulî* (Fr. *la vie rationnelle*, Abdullah Cevdet, *Asrımızın Nusus-i Felsefiyesi*, İstanbul 1913; s. 59).

Osm. *illet-i evvelî* (Fr. *cause première*, Rıza Tevfik, *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1330; s. 26).

Osm. *bünye-i uzvî* (Fr. *constitution organique*, Rıza Tevfik, a. y.).

Osm. *muhıbb-i hikmet* (φίλος'dost', σοφία 'hikmet' kelimelerinden türeyen φιλόσοφος karşılığı, Rıza Tevfik, Felsefe Dersleri s. 14).

Şahıslar tarafından kullanılan, sayısı yüzleri, hattâ binleri bulan ve burada daha fazla örneğini vermediği gerekli görmediğimiz bu şekillerin dışında, anonim sayılabilecek olan, çeşitli kitap ve gazetelerde raslanılan başkaları da vardır ki, bunlardan birkaçını verelim :

Osm. *cemiyetin devletî hayatı* (Fr. *la vie étatique de la société*, Bilgi Mec., no. 25 [1339], s. 97); *avamî hayatı* (Fr. *la vie publique*, a. y.).

Osm. *içtimaî muayyeniyet* (Fr. *déterminisme social*, Bilgi Mec., no. 25 [1339], s. 58).

Osm. *iştirakî hareket* (Fr. *mouvement d'association*, Bilgi Mec. no 1[1339], s. 65).

Osm. *teneffüs-i cimnastikî*¹ (Fr. *gymnastique respiratoire*, Ser. Fn. dergisi, no. 851 [1323], s. 299).

Osm. *avamî* (Fr. *démocratique*, a. y., s. 89).

Bilim ve sanatla ilgili hemen bütün konularda raslanılan bu gibi örnekler dışında, yüzyıllardan beri Fars ve Arap etkisinde kalan yazı dilimizde tıpkı, Türkçe kelimeler yerine bunların o dillerdeki karşılıklarının kullanılması ve birtakım Türkçe deyim veya kelimelerin, olduğu gibi değil, Farsça veya Arapçadan karşılıkları bulunarak kullanılması gibi, çok acayip bir durum gösteren örnekler de vardır. Yabancı dillerin etkisinden çok, yabancı dil severlikle yorumlayabileceğimiz ve başka bir vesileyle de temas ettiğimiz bu duruma, başka bir dilde kolay raslanamayacağımızı sanıyoruz. Örn. *gözümün nuru* yerine *nur-i aynım*, *el yazısı* yerine *hat-i dest* (Res. Kit. I [1325], s. 562); *gözünüz* (veya *gözler*) *aydın* yerine *dâdeler ruşen*, *can düşmanı* yerine *hasm-ı can* (Ali Rıza Seyfi, Turgut Reis, s. 81) gibi şekiller, edebiyat dilinde ve hattâ yüksek tabakanın günlük dilinde bol ve sık olarak kullanılmıştır.

3) Terim Çevirmeleri

Konumuz üzerinde şimdiye kadar yayımlanan çalışmalarda genel olarak, verilen örnekler arasında terimler de bulunduğu ve kimi zaman bunlar çoğunluğu teşkil ettikleri halde, çevirmelerden terim olanları veya problemin ışığı altında terimler konusu üzerinde ayrıca durulmadığını görüyoruz.

¹ *Cimnastik-i teneffüsü* karşılığı daha yerinde olurdu.

Genel olarak, meydana getiriliş bakımından öteki kelimelerden az-çok farklı olan ve çokluk, dilin kendi güdüsü ile değil, şahıslar veya kurumlar tarafından yaratılan bu söz unsurları üzerinde ayrıca durmak ve bunlarla öteki çevirmeler arasındaki sınırı çizmek, hem konunun çerçevesini belli etmek, hem de terim probleminin yerini, önemini belirtmek bakımından gereklidir. Bu arada, terim olmıyan örneklerle terim çevirmeleri arasındaki ayrılığı gösterebilmek için, terimle her hangi bir kelime arasındaki farkı belirtmelidir. Bu fark, Ragıp Hulûsi Özdem tarafından, isabetli bir şekilde şöylece anlatılmıştır: “Terim yani ıstılah, her hangi bir lisânî zümrenin nisbeten dar bir çerçeve içerisinde kullandığı hususi bir sözdür. Aynı söz, zümrenin daha geniş çevrelerinde kullanılmağa başlandığı zaman umumî bir söz, yani adî bir kelime olur. Bu itibarla adî kelime veya ıstılah arasında mahiyet değil, belki sadece kullanış veya vazife (fonksiyon) farkı vardır. Nitekim “taş, toprak, toprak, ot, ağaç, fidan, sıtma, nezle, romatizma” hattâ “amper, vat” gibi kelimeler de madeniyat, nebatat (doğrusu nebatiyat), tıp (burada doğrusu hayatiyat), nihayet, fizik-kimya (cismaniyat) ilimlerinde birer ıstılah veya terim (Macarların tabirince fen sözü = müszô) olduğu halde, bütün lisânî zümre tarafından kullanıldığı için, aynı zamanda umumî lûgatlerde de yer almaları lâzım gelen sözlerdendir ve bunlar gibi, dilin her hangi bir kelimesi, muayyen bir ilmin ıstılahı olabilir” (Terimler Meselesi Münasebetiyle Dilimizin Islahı Üzerine Muhtıra. İstanbul 1941, s. 1).

Bu görüş gerçeğe uygundur; ayrıca çeşitli dillerde radyo, mikroskop, atom gibi buluşları gösteren kelimeler, ilk zamanlarda terim özelliğini taşıırken, bu buluşların dünya yüzüne yayılmaları ve kullanılış alanlarının genişlemesi sonunda öteki kelimelere yaklaşmışlar ve çoğu zaman onlardan farksızlaşmışlardır. Bu bakımdan, konumuzla ilgili örnekleri incelerken, terimle her hangi bir kelime arasında kesin bir sınır çizmek her zaman için mümkün olmamaktadır. Ayrıca, sözlüklere giren daha birçok kelime de, her hangi bir şeyi anlatmak için kullanılmış kelimeler olduklarından, terim sayılabilir. Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Şu halde terimleri konumuz çerçevesi içine almak mı, yoksa almamak mı gerekir? Bu soruyu çözmek için şöyle düşünülebilir: Örnek olarak Türkçedeki bütün terimleri veya terim çevirmelerini aldığımızı düşünelim. Bu terimler daha çok bilim kurumları veya bilginler tarafından ortaya atıldıkları için, dilin kendi güdüsü ile veya mantığı ile meydana getirilen veya çevrilen söz unsurlarından farklı, yapma olacak,

en önemlisi, konumuz dilin kendi güdüsü ile, kendiliğinden meydana gelen bir dil olayı hüviyetini kaybedecektir. Öte yandan, özellikle bizim dilimizde ve son yıllarda -tarım terimleri, teknik terimler, bitkibilim terimleri gibi- terimler kurum eliyle (Türk Dil Kurumu) meydana getirilmiştir. Bu yüzden, doğrudan doğruya terimlerden ve uzmanlık alanlarından örnekler vermek doğru olmaz. Bununla birlikte zaman zaman, özellikle kuruluş bakımından dikkate değer örnekler gösterilmelidir ki, biz de anlam alışverişi örneklerini verirken aynı yolu tuttuk (*birinci keman, beygir gücü, kan bankası, ses duvarı, dalga...* örnekleri).

ANLAM ALIŞVERİŞİNİN ÖZELLİKLERİ, SONUÇLAR

A) MEYDANA GELİŞLERİ *Meydana Geliş Sebepleri :*

Çevirme kelimelerin hangi sebeplerle meydana geldikleri üzerinde, konumuzla ilgilenen araştırmacılardan birkaçı, görüşlerini ileri sürmüşlerdir :

Elisabeth Back (s. g. e. , s. 12), başlıca sebebin, bunların meydana gelmesi için duyulan ihtiyacı karşılamak olduğunu kabul etmektedir. Werner Betz ise (s. g. e., s.), bu ihtiyaç duyulmadan da *Lehnübersetzung*ların meydana gelebileceğini belirtiyor. Önen de (Alman dilinde muhteva iktibasları, s. 26) “fikrimizce *Lehnübersetzung*’ların meydana gelmesinde bir zaruret varsa, bu, ekseriya ancak karşılaşılmış, alınmış, benimsenip içten duyulmuş bir kavramın ifade edilmesi zaruretidir” demektedir.

Bizce, çevirme kelimelerin meydana geliş sebeplerinin tesbit edilmesi, onların özelliklerinin aydınlatılmasında geniş ölçüde yardımcı olacaktır.

Elimizde toplanan örnekleri gözden geçirdikten sonra şu sonuca varıyoruz: yabancı dillerdeki kelimelerin çevrilmesine bazı durumlarda gerçekten ihtiyaç vardır. Özellikle, terimler konusunda, bir dil için yeni olan, önceleri o dilde bulunmayan kavramların anlatılması sırasında bunların başka dillerden çevrilmesi gerekmektedir. Bunun sebebi de o dili konuşanların, başka bir toplumun medeniyetleriyle temas gelmeleri ve onların ilerilik seviyesine ulaşmağa çabalamalarıdır. Türk dili için de durum böyle olmuştur.

Öte yandan bazı durumlarda da önemli bir ihtiyaç duyulmadan, kendiliğinden, birtakım yabancı sözlerin, deyimlerin çevriliverdiği

görülmektedir (bkz. meydana geliş şekilleri: *olimpiyat ümidi* örneği, *kar adamı*, ayrıca daha ilerde geçen *sallan-yuvarlan* örneği). Fakat dikkat edilecek olursa, bu durumlarda da yine yabancı kavramlarla, yeni şeylerle ve başka ulusların medeniyetleriyle karşılaşıldığı göze çarpar.

Uluslar arasındaki dinsel yakınlaşmalar da dilden dile birtakım çevirmelerin yapılmasına sebeb olur. Bir din doğduktan sonra, onu kabul eden ulusların dillerine o dinin duaları, deyimleri ve çeşitli, kalıplaşmış sözleri, ya doğrudan doğruya, ya çevrilerek geçmektedir. Genel olarak Hıristiyanlığın ve İslâmlığın yayıldığı yerlerde konuşulan dillerde -bu arada dilimizde- durum böyle olmuştur. Burada -deyim yerinde iscedinlerin bir *temel dili* (Hıristiyanlık için Lâtince, İslâmlık için Arapça) olduğu ve başlıca çevirmelerin bunlardan yapıldığı söylenilebilir.

Çevirme kelimelerin meydana gelmesinde, uluslar arasındaki kültürel yakınlaşmaların da rolü büyüktür. Bu yakınlaşmalar en çok, gazete, dergi, radyo gibi kültür araçlarının büyük halk tabakalarını birleştirdiği yakın çağda belirmektedir.¹ Dünyanın bir ucunda kullanılan yeni bir kelime veya deyim -bir gün içinde- öbür ucunda, asliyle veya çevrilerek söylenilmektedir. Sinemanın da bu konuda büyükçe bir payı vardır.

Bilimde, teknikte ilerlemeler ve yeni buluşlar da çevirme kelimelerin doğmasındaki sebeplerdendir. Özellikle terimler üzerinde yapılacak bir araştırma, çevirme yolu ile yapılan terimlerde, teknik alanındaki ilerlemelerin ve yeni bulunan şeylerin ne kadar büyük payı olduğunu gösterecektir.

Yeni buluşlar, bugün her zamankinden daha kolaylıkla bütün dünya uluslarına yayılmakta, bunların adları da ya doğrudan doğruya yabancı kelime olarak, yahut çevrilerek o ulusların dillerine geçmektedir.

Uluslar arasındaki siyasal ve ekonomik yakınlaşmalar da bunların dilleri arasında alışverişlere yol açmaktadır. Öhmann(s. 38), Almanca ile Fransızca arasındaki yakınlaşmaları gözden geçirirken, kültür bağlarının, dolayısıyla çevirme kelimelerin artmasında Haçlı Seferlerinin ve bu seferler yüzünden iki ulusun askerleri arasındaki yakınlaşmaların payı olduğunu ileri sürüyor. İkinci dünya savaşından sonra Amerika Birleşik Devletleri ile kurduğumuz siyasal, kültürel bağlar ve yaptığımız ticaret anlaşmaları sonunda dilimizde meydana gelen

¹ Maurice Schöne, *Vie et mort des mots* (Paris 1951, s. 28) adlı eserinde, gazetelerde görülen *calque*'lerden kısaca söz açmaktadır.

yabancı veya yabancı kaynaklı gelişmeler, Öhmann'ın bu görüşünü kuvvetlendirecektir.

Görüleceği gibi, aşağı-yukarı her durumda, yabancı uluslarla ve onların kültür, bilim, din varlıklarıyla ilgilenmenin, çevirme kelimelerin doğmasında başlıca etmen olduğu anlaşılır. Şu halde çevirme kelimelerin meydana gelişlerine sebep, başka uluslarla, dolayısıyla onların dilleriyle temasa gelmesidir, diyebiliriz. Öte yandan dikkat edilecek olursa, çevirme kelimelerin meydana gelmesindeki sebep, aynı zamanda yabancı kelimelerin alınmasındaki sebeptir. Bu bakımdan, yabancı kelimelerle bunlar arasında bir yakınlık olduğu söylenebilir.

Ortam ve Şartlar : Acaba çevirme kelimeler, daha çok hangi ortam ve şartlarda görülüyorlar?

Macar bilgini Horger, *A nyelvtudomány alapelvei* (Budapest 1926, s. 109 § 263) adlı kitabının yalnız bir paragrafında, birtakım örnekleriyle ve kısaca *calque linguistique* olayını açıklarken, bunun çoğunlukla iki dilin birden konuşulduğu ülkelerde görüldüğünü ileri sürmekteydi.

Carnoy da (s. g. e., s. 229 ve ötesi) -sanımızca, Horger'den haberi olmadan- aynı konuya dokunmakta ve *calque*'ların daha çok, iki dilin kullanıldığı bölgelerde bol olduğunu belirtmektedir. Bununla ilgili olarak Kanadadan örnekler veren Carnoy, Kanadada raslanılan Fr. *prendre une marche* (*İng take a walk*), *parler au meilleur de sa connaissance* (*to the best of one's knowledge*), *prendre du trouble* (*take trouble*)... gibi örnekleri gösteriyordu.

Elisabeth Back (s. g. e., s. 11) da Fransız hududunda oturan bir kimsenin (bir Almanın), Fr. daki *il y a* dan örnek olarak, *es ist* yerine *es hat* şeklini kullandığını kaydetmekte ve aynı şekilde, Schleswig eyaletinin konuşma dilinde Danimarka dilinin etkisiyle meydana gelmiş ibarelerin kullanıldığını belirtmektedir. Örn. *ich bin das gut* (*jeg hardet godt*) cümlesi, 'ich bin wohl' anlamına gelmek üzere kullanılıyor.

Çevirme kelimelerin *ikidillilik* (Fr. *bilinguisme*, Alm. *Zweispachigkeit*¹) durumunun bulunduğu topluluklarda görülmesi çok tabiidir. Çünkü, birbirinden ayrı alanlarda yaşayan diller arasında etkilenmeler

¹ Bu konuda bkz. Leo Weisgerber, *Zweispachigkeit. Schaffen und Schauen* (Sprache X [1933]); Weinreich, Uriel, *Languages in contact*. New York 1953.

meydana gelirken, aynı topraklarda ve aynı kimseler tarafından konuşulan diller arasında geçişmeler olması akla daha yakındır. Örnek olarak, Belçika gibi, bir ulusal dili (Flâmanca), bir de resmi dili (Fransızca) olan ülkelerde, okulda veya devlet dairelerinde, aile çerçevesi içinde konuşulan dilden başka bir dil kullanmak zorunda bulunan bir kimsenin -daha çok, okumuş kimselerin-bu iki dil arasındaki geçişmeler ve etkilenmelerde aracılık yapmaları ve farkında olarak veya olmadan birtakım çevirmeler meydana getirmeleri mümkündür.

Ayrıca, anlam alışverişi olayı bizce, yalnız *ikidillilik* durumunun bulunduğu yerlerde değil, iki veya daha fazla dilin bir araya geldiği her yerde ve her zaman görülebilir. Bu bir araya geliş, *lengüistik superstrat* (üst tabakanın, galip gelen ve fetheden tabakanın alt tabakaya, yani yenilenlerin diline etkisi) ve *lengüistik substrat* (bunun tersi, alt tabakanın etkide bulunması) olaylarının bulunduğu durumlarda da kendisini gösterebilir. Çünkü yine birden fazla dilin konuşulması durumu söz konusudur.

Fakat sanımızca, bütün bu çevirmelerin sayısı çok değildir ve örnekleri bir araya getirilecek olursa büyük bir toplam meydana gelmez. Asıl geniş ölçüde çevirmeler, bir başka ulusun kültürel bakımından etkisi altında kalan veya dinini kabul eden uluslarda görülmekte, dil bilen kimseler aracıyla çevirmeler yapılmaktadır. Yüzyıllarca din ve kültür kanaliyle Arapçanın, Farsçanın etkisi altında kalan, Tanzimatın sonra Fransızcayla geniş ölçüde teması geçen Türkçe buna en güzel örnektir. Farsçanın kelime hazinesinde Arapçanın büyük bir bölüm tutmasında İslâmlığın büyük rolü vardır.

Burada belirtilmesi gereken bir nokta, çevirme kelimelerin her dilde, daha çok, kültürlü kimselerin dilinde görülmesi ve halk diline geniş ölçüde geçmemesidir. Verdiğimiz örneklerden de görüleceği gibi, bunlar çoklukla kültürle ilgili kavram alanlarında göze çarpmaktadır. Öte yandan, yabancı dil bilen bir kimsenin, başka dilde gördüğü ve kendi dilinde bulunmayan yabancı bir şekli kendi dilinde anlatmak istemesi burada büyük bir rol oynamakta ve çevirmelerin büyük bir bölümü böylece meydana gelmiş bulunmaktadır. Bunların halk dilinde görülmesi ise, çok zaman, ancak kültür ve yazı dilinde yerleşmesinden ve uzun zaman kullanılmasından sonra mümkün olmaktadır. Bunun dışında, halk dilinde görülen çevirmeler, din etkisiyle ve din adamları tarafından yapılan çevirmelerin halka kadar inmesiyle olmaktadır.

Din adamları, yukarda sözü edilen, dinin temel dilini çok zaman bildiklerinden, kutsal kitaplardan çevirmeler yapmaktadırlar. Almancada Lâtince'den gelme, Türkçede Arapçadan gelme bir sıra çevirmeler burada gösterilebilir.

Meydana Geliş Tarihleri : Bir dilden başka bir dile kelime çevirmeleri, acaba belli bir süre içinde mi yapılıyor, yoksa bunların doğuşlarında zaman bahis konusu değil midir?

Bu problem üzerinde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür:

Sandfeld-Jensen (s. g. ç., s. 169), her unsuru doğrudan doğruya başka dile aktarılan çevirme kelimelerin eski çağlara ait olduklarını ileri süren Wundt'un düşüncesini kabul etmekte, bunların her zaman ve herkes tarafından meydana getirilebileceğini belirtmektedir.

Csúry, birçok dillerin, bu arada Macarcanın çevirmelerle dolu olduğu ve bunların Macarcanın yeni ve eski çağlarında kimi zaman küçük ve kimi zaman da büyük ölçüde bulduklarını söylemektedir (Magyarosan III, 4-11; bkz. Melich, s. 4-5). Csúry'nin bu görüşünü işaret eden Melich ise, bu konuda şöyle düşünüyor: "benim kanaatime göre, dilimize yabancı dillerden kelimeler alındığından beri, bu dillerden çevirmeler de yapılmıştır (s. g. e., s. 5)."

Bu görüş akla yakındır ve yabancı kelimeler aldığımız dillerden çevirmeler yapmamak için hiçbir sebep yoktur.

Burada, eldeki örneklerle dayanarak vardığımız bir sonucu ileri sürmek istiyoruz :

İki ayrı dili konuşan uluslar arasındaki yakınlaşmalar sonunda, önceleri daha çok, birinden ötekine doğru, çok sayıda kelime geçişleri olmaktadır. Kelime, deyim ve terim gibi unsurların çevrilmesi ise, bunlar az-çok yerleştikten, halka kadar inmeğe başladıktan ve o yabancı dili bilenlerin sayısı arttıktan sonra görülmektedir. Yabancı kelimelerin alındığı ilk zamanlarda da -tektük ve bazı kimseler tarafından- birtakım çevirmeler yapılmış olabilir. Bununla birlikte, çevirme kelimelerin büyük bir bölümü için durum böyle değildir. Çevirme kelimelerin ilk olarak nerede ve ne zaman meydana geldikleri -pek az durumlar dışında- çok zaman kesin olarak kestirilemez. Bunlar bir gün bir din adamı, bir bilgin, bir sanatçı veya bir gazeteci tarafından kullanılır; başkası tarafından benimsendiği ve kullanıldığı zaman da, yayılmasına doğru adım atılmış olur.

Yalnız, bilimsel buluşlar, teknik ilerlemelerle ilgili çevirme kelimeler, tarihleri, meydana getiriliş tarihleriyle bir olduğundan, kestirilebilir. *Demiryolunun, tepkili uçağın* çeşitli dillerdeki karşılıklarının tarihleri, bunların buldukları tarihlerden öteye gidemez.

Meydana Getiren Şahıslar : Çevirme kelimelerin en büyük bölümünün, ilk olarak kimler tarafından kullanıldığı belli değildir. Ancak, sayısı pek az olan birtakım örnekleri ilk olarak kullananları veya meydana getirenler kestirilebilmektedir.

Elisabeth Back, Alman *Lehnübersetzungen*larının yaratıcılarının en eskilerinden biri olarak, Notker Labeo III von St. Gallen'i göstermekte (s. g. e., s. 18) ve kelime yaratıcılarının çoğunu isimleriyle tanımanın mümkün olmadığını belirterek birkaç isim vermektedir.

Önen'in yazısında da (s. 33 ve 34) birtakım örnekler verilirken, bunları ilk olarak kimlerin kullandığı gösteriliyor (İng. *iron curtain* 'demirperde'nin ilk olarak Sir W. Churchill, *a dan z ye kadar* deyiminin bizde Refik Saydam tarafından kullanıldıkları).

Burada Ziya Gökalp gibi, topluluğa yeni fikirler, görüşler getirmek, Nurullah Ataç gibi, dili arılaştırmak amacıyla çevirme kelimeler meydana getiren şahsiyetleri, Türkçede çevirme kelime yapıcılarında ikisi olarak kaydedebiliriz.

Saim Ali Dilemre (Dil Devrimi İçin. II, 25), eskiden *ateh-i bakûr* şeklinde karşılanan *démence précocce* terimine bir gün doktorlarımızın *erken bunama, ir-bunama* deyiverdiklerini, bunu ilk olarak Mustafa Hayrullah'ın kullandığını sandığını belirtmektedir. *Hallucination-birsam* karşılığı, *varsanı* 'olmayan şeyi var sanma hastalığı' teriminin de Falih Rifki (Atay) tarafından konulduğu aynı yazıda kaydediliyor.

Alm. da *Handbuch*, İng. de *handbook* kelimeleriyle anlatılan T. *el kitabı* 'toplu bilgileri içine alan kılavuz kitap' deyimine ilk olarak Adnan Ötüken'in, Bibliyotekçinin El Kitabı adlı eserinde raslamış bulunuyoruz.

Yeni buluşlar, yeni bilim terimleri çok zaman, onları ilk tanıtan kimselerin kullandıkları adlarla tanınmakta, dile yerleşmektedir. Türkiyede genel dilbiliminden ilk bahseden eser olarak, Şemsettin Sami'nin Lisan adlı kitabına (İstanbul 1303) raslamış bulunuyoruz. Bu kitabında genel dilbilimi konularının bir bölümünü ele alan Şemsettin Sami, bu bilim dalı için *ilm-ül lisan* terimini kullanmakta ve eserde hep bu terim geçmektedir. Eğer *ilm-ül lisan* tamlaması genelleşmiş olsaydı, belki de önce onun tarafından kullanılmış olduğu unutulacaktı,

Çevirme kelimelerin bir bölümü de, önceden bir değil, birçok kimselerce meydana getirilmiş veya kullanılmış olabilir. Bununla birlikte, burasını aydınlatmak -pek az durumlar dışında- zordur. Fakat ister bir, ister birden fazla kimse tarafından meydana getirilmiş olsunlar, kesin olan yön, bu kimselerin yabancı dil bilen kimseler olduğudur.

Meydana Geliş Şekilleri : Edgar H. Sturtevant, An introduction to linguistic science (New Haven 1947, s. 146) adlı eserinde anlam alışverişi olaylarını, *translation loans* adı altında kısaca ele almakta, ve bazan bir yabancı kelimenin “ödünç alınmış olarak çevrildiği” şeklinde bunları tanıtmaktadır. Alm. *übertreiben* ve *übertrieben* kelimelerinden yapılan İng. *overdrive* ve *overdriven* kelimelerini örnek olarak veren Sturtevant, Almanyada son yüzyılda dilin arılaştırılması sırasında sarfedilen çabaları belirtmekte ve *Stenographie* için *Kurzschrift*, *Monoplan* için *Eindecker* şekillerinin bu arada meydana getirildiğini göstermektedir.

Maurice Schöne (s. g. e., s. 28) de örnek olarak, XV. yüzyılda bir kâtibin yaptığı bir *doublet*'nin (aşağı-yukarı, çevirme kelime) bugün bir çevirme kelimenin gazetelerle yayılmasında olduğu gibi yayılandığını söylemektedir.

Çevirme kelimelerin meydana geliş yolunu Yaşar Önen, daha isabetli bir şekilde, şöylece göstermektedir (s. g. ç., s. 15) :

“Bir kimse, çeşitli yollarla ana dilinden başka, bildiği yabancı bir dilde mevcut her hangi bir yeni kavramla karşılaşmakta, onu alıp benimsemekte, kendine mal etmektedir. Daha sonra da bu kavramı kendi diliyle ifade etmek istemekte veya bu zarureti duymaktadır. Bu ifadede ‘muhteva’ kendi kılığında sıyrılmıştır; yeni alındığı dilde yabancı bir kelime halinde değildir. Yabancı örneğe göre yeni dilin malzemesiyle teşkil edilip, konuşan veya yazanın kendi dilindeki öz kavramı imiş gibi ifade edilmiştir.” Daha aşağıda, dildeki bu “iktibas”ların iki şekilde açıklanabileceğini belirten Önen, şunları ileri sürüyor :

“Birinci şık, aşağı-yukarı şöyle anlatılabilir: Bir dilde her hangi bir muhteva ile karşılaşılır; bu muhteva alınıp benimsenir, içten duyulur ve sonra da, gerçi benzer bir tarzda, fakat yeni bir hüviyetle diğer dilde ifade edilir (s. 36, 37).” İkinci şık, şöyle anlatılıyor :

“Bir dilde bir muhtevaya raslanır ve bu alınıp benimsenir. Yeni muhteva alındığı dildeki ‘rüşeym’le temasa gelir ve onu bazan görülüp takibedilen bir şekilde, bazan da gizli kalan bir iksir tesiriyle geliştirir.”

Bizce bu ikinci şekil, daha çok *anlam etkilenmesi* örneklerinin meydana gelişleri için ileri sürülebilir. Öte yandan, birinci şıkta anlatılan, karşılaşılan muhtevanın önce benimsenip sonra yeni bir hüviyetle ifade edilmesi durumu dikkate değer olmakla beraber, bazı örnekler için kabul edilebilir.

Bu konuda bizce, yabancı dildekiyle, bundan çevrilen yerli şekil arasındaki bağın daha sıkı olduğunu, yabancı dildeki muhtevanın benimsenmesiyle anlatılması işinin daha çabuk ve birlikte vukua geldiğini kabul etmek gerekir. Çevirme işi çok zaman otomatik olarak, bir olup-bitti havası içinde yapılmaktadır. Örnek olarak, bir gazetede (4/8/1956 tarihli Zafer gazetesi , s. 6) bir resim yayımlanmakta, bunun altında T. *olimpiyat ümidi* 'olimpiyat oyunlarında derece alması beklenen sporcu' deyimini kullanılmaktadır. Bir yabancı gazeteden alınan bu resmin kenarında, İng. sine gözümüz ilişiyor: *olympic hope* (a. a.). Gazetenin çeviricisi bu yabancı şekli doğrudan doğruya çevirivermiştir. Özellikle son yıllarda, gazetelerde ve çoğunlukla radyolarda böyle başka dillerden çevrilme örneklere pek çok raslanmaktadır: *kapak kıızı* (< İng. *cover girl*), sinir harbi (İng. *war of nerves*, Alm. *Nerven'-krieg*) *kan bankası*, *topyekûn silâhsızlanma*, *müşterek pazar* ... gibi. Ancak birkaç yıllık geçmişi olan bu örneklerin yapılışında bizce, muhtevanın benimsenip yerli dilde anlatım bulması kaygısından çok, pratik maksatla, özellikle gazeteciler tarafından çabucak çevirmeler yapılmak istenmesi rol oynamaktadır. Bu çevirmeler tutunduğu zaman, ortaya bir çevirme kelime çıkmaktadır. Bununla beraber, uzmanlık dallarıyla ilgili kavram alanlarında, terimlerde, dinsel söz unsurlarındaki çevrilme işinin bunlara oranla daha uzun süreli ve daha temkinli hareket edilerek yapıldığı, yabancı terimlerin dile aktarılmak istendiği durumlarda, örnekler üzerinde daha uzun durulabildiği de görülür. Fakat bunların da her hangi bir bilim veya din adamı tarafından, bir çırpıda çevrilmemesi için hiçbir sebep yoktur.

Dillerde zaman zaman görülen özleştirme veya arıtma çabaları sırasında (örn. Türkçede dil devrimi sırasında) kelime veya kelime takımlarının meydana getirilmesinde bunlar üzerinde daha özenle durulduğu ve daha uzun zaman düşünülebildiği, bir gerçektir. Fakat dilin kendi gelişmesi ürünü olan ve kendiliğinden ortaya çıkan söz unsurları bizce bu konuda daha önemlidir. Ayrıca burada belirtmek gereklidir ki, ister tek tek şahıslar, ister kurumlar tarafından ortaya konulmuş bulunsunlar, bütün bu, yabancı örneğe göre yapılmış şekiller, yabancı

2. Sanat ve Genel Olarak, Kültürle İlgili Konu ve Kavram Alanlarında

Bilindiği gibi sanat alanı da, uluslar arasındaki temasların en çok görüldüğü alanlardan biridir. İçinde bulunduğumuz yüzyılın verdiği imkânlar dolayısıyla uluslar arasındaki sanat münasebetlerinin artması sonunda, bu alandaki birçok söz unsurları ya doğrudan doğruya, ya da çevrilerek dilden dile geçmektedir. Sinema burada en başta gelen yeri almaktadır. Sinemayla ilgili *terminologie*, diller arasındaki münasebetlere konu olduktan başka, filmlerin orijinalindeki dil de, bu filmlerin gösterildiği yabancı ülkelerin diline etkide bulunmaktadır. Sinema endüstrisinde en ileride bulunan Amerikada çevrilen filmlerin bütün dünyada gösterilmesi, İngilizcenin bu alandaki etkisini sağlamaktadır. Bugün Türkçedeki durum da buna örnektir. Ayrıca bugünkü Türkçede İngiliz kaynaklı yabancı kelime ve anlam alışverişi örneklerinin (*yıldız, kapak kıızı..*) meydana gelmesinde de sinemanın rolü olmuştur.

Edebiyat alanındaki anlam alışverişi örnekleri de oldukça büyük sayıya varır. Edebiyatları bir başka ulusun edebiyatının etkisi altında kalmış olan ulusların dilinde bu etkinin izleri görülür.

Yüzyıllar boyunca Fars edebiyatının büyük ölçüde etkisinde kalan Türk dilinde, yabancı kelimeler bakımından olduğu kadar, çevirme kelimeler bakımından da bu etkinin izleri görülür.

Kültür kavramlarındaki çevirmelerin sayısının, bütün çevirmelerin sayısının aşağı-yukarı yarısına eriştiğini, burada belirtebiliriz.

3. Dinle İlgili Konu ve Kavram Alanlarında

Çevirme kelimeler üzerinde kısaca duran yazısında Louis Duvau (s. g. ç., s. 191), başka başka diller arasında, yalnız kutsal kitapların çevrilmesi yolu ile meydana getirilen yeni kelimelerin çokluğuna ve bunların teşkil ettikleri büyük kitleye dikkati çekmektedir.

Mauthner de (s. g. e., s. 61 ve ötesi), “dillerin birbirlerinden, tesirli dua sözlerini çevirdiklerini” belirtiyor.

Lâtincenin Almanca üzerindeki etkilerini inceliyen eserinde Betz'in de, Benediktinerregel'deki şekiller üzerinde uzun uzadıya durduğunu görüyoruz.

Bir başka ülkede doğmuş olan dini kabul eden ulusların dilinde, bu ülkenin dilinin etkisi görülmektedir. Bu etki doğrudan doğruya

kutsal kitapların çevrilmesi yolu ile olduğu kadar, bu kitaplardaki dua ve dinsel söz unsurlarının din adamlarından halka kadar yayılışı ve bu yayılış sonunda yerli dilden karşılıklarının bulunması yolu ile de olmaktadır. Önceki bölümlerde verdiğimiz örneklerden de görüleceği gibi Arapçanın, din yolu ile Türkçe üzerinde, kelime aktarılmaları dışında çevirmeler bakımından da etkisi olmuştur. Kelime hazinesinin büyük bir bölümü Arapça kelimelerden kurulu bulunan Farsça için de durum aynıdır.

Anlam alışverişi örneklerinin raslanıldığı daha birçok alanlar, bilim dalları, kavram alanları vardır. Singer (s. g. ilk yazısı, s. 222 ve ötesi) hukuk, Mauthner (s. g. e., s. 7 ve ötesi) kanunların ve cezaların tasnifi, ruhi ve tabii hayat görüşleri, Baek (s. g. e., s. 23 ve ötesi) felsefe ve psikoloji, matematik, tarih, filoloji, askerlik alanlarında görülen çevirmelerden söz açmakta, özellikle Baek, daha çok uzmanlık alanlarıyla ilgili terimlerden örnekler vermektedir.

Örneklerimizden de görüleceği gibi, bu saydıklarımızın dışında kalan çeşitli kavram alanlarında da çevirme kelimelere raslanmaktadır.

Alman dilindeki “muhteva iktibaslarını” gözden geçiren yazısında Önen, bunların maddi kültürde de mevcut olmakla beraber, özellikle diller arasında mânevi sahada yapılan alışverişlerde kendisini gösterdiğini belirtmektedir.

Lexicologie ile ilgili konularda adet ileri sürmenin doğru olacağı ve dilin kelime hazinesinin ancak yaklaşık olarak hesaplanabileceğini gözden uzak tutmadan, Türkçe üzerinde bu bakımdan duracak olursak, her hangi bir alanda uzmanlık konusu olabilecek kavramlara gitmeden, genel kavramlar bakımından, maddi kavramlardaki anlam alışverişi örneklerinin, mânevi kavramlardaki kadar olduğunu ileri sürebiliriz. Tabii bilimler, teknikle ilgili konularda ancak uzmanlar tarafından kullanılan terim ve çeşitli söz unsurları göz önüne alınacak olursa, bunlardaki çevirmelerin çok büyük sayıya vardıkları görülür.

Özellikle teknik bakımından, bugünün ilerilik derecesine ulaşmağa çabalayan ulusların dillerinde, bu konularla ilgili kavramların ya doğrudan doğruya, yahut çevrilerek alındığını söyleyebiliriz. Bugünkü Arapça ve Farsçada Batıdan alınma birçok yabancı kelimeler yanında, çevirmelere de raslanır. Teknik ilerlemeleri başka ülkelere bağlı olarak ve onların etkisiyle kaydeden bütün uluslarda da durum böyledir. Bu

bakımdan, Sandfeld-Jensen'in (s. g. ç., s. 166) anlam alışverişini Bally'ye dayanarak *mentalité européenne* olarak vasıflandırması, fikrimizce baştan başa yanlıştır. Türkçe buna en güzel örnektir.

Melich'in vardığı sonuçlar arasında (s. 29) "dilimizde iğreti kelime aldığımız bütün dillerden alınan tercümeler, taklitler vardır. Bunun gibi, Macarcadan kelime almış olan bütün dillerde de Macarcadan alınma tercümeler, taklitler vardır. Çünkü şüphe yoktur ki, iki dilin münasebete geldiği yerde muhakkak, *sémantique* etkilerin olması gerekir" şeklindeki görüşü çok yerindedir.

Sonuç olarak biz de, uluslar, birbirleriyle hangi alanlarda ilgilenmişlerse, çevirmelere o alanlarda raslanabileceğini belirtmek isteriz. Örneklerden de görüleceği gibi gerek soyut, gerek somut olan birçok kavramlar, çeşitli dillere aktarılmıştır.

KONUNUN KÜLTÜR AKRABALIĞI İLE İLGİSİ

Konumuzla ilgili yazılardan bir bölümünde, özellikle Avrupa dilleri arasındaki kültür akrabalığından bahsedilmekte, çevirme kelimelerin bu akrabalıkla olan ilgisi gösterilmektedir (Bréal, s. g. e., s. 135; Schwyzer, *Genealogische und kulturelle Sprachverwandschaft*, Zürich 1914, s. 136; Mauthner, *Wb. önsözü*; N. Üçok, s. g. e., s. 123, Yaşar Önen, s. g. ç., s. 13 ve ötesi). Bu kültür akrabalığı nedir?

Diller arasında kaynağa, *morphologique* ve *psychologique* özelliklere dayanan akrabalıkların yanıbaşında, ulusların aynı uygarlık şartları içinde bulunmaları ve buna ayak uydurmağa çalışmaları sonunda yakınlaşmalar ve paralel gelişmeler de meydana gelmekte ve bu ulusların dilleri arasında bir kültür akrabalığı kurulmaktadır. Bu münasebetler genel olarak yabancı dildeki kelimelerin -ya doğrudan doğruya, ya da çevrilerek-alınması ve çeşitli anlatım özelliklerinin taklidi şeklinde olur.

Şimdi, şöyle bir soru akla gelebilir: acaba bu kültür akrabalığının, öteki akrabalıklar arasında ne gibi yeri ve konumuz bakımından ne gibi önemi vardır? Bunu cevaplandırmak için kültür akrabalığının diller üzerindeki etkilerinin derecesine bakmalıdır :

Örnek olarak, Türkçenin kelime hazinesi üzerinde yapılacak araştırma bize ipucu verecektir. Bilindiği gibi dilimizdeki yabancı kelimelerin sayısı -Arapça ve Farsçadan alınanlar, son yüzyılda Fransızca, son yıllarda da İngilizceden geçenler göz önüne alınırsa- çok yüksektir

ve bunlar, bu dilleri konuşan uluslarla aramızdaki kültürel bağlardan, yakınlaşmalardan ilerigelmıştır Öte yandan, Osmanlıcaya Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin yanında, çevirmeler yapıldığı, ayrıca bu dillere ait tamlama, çoğul yapma kuralları gibi birtakım kuralların da alındığı görülmektedir. Böylelikle bu akrabalık sonunda, dilin bünyesinde yer edecek kadar büyük etkiler meydana gelmiş olmaktadır. Fakat en önemlisi, yabancı kelimelerin, kelime hazinemizde büyük yer tutacak kadar çok sayıda olmasıdır. Bu da kültür akrabalığının diller üzerindeki etkisini gösteren kuvvetli bir tanıktır. Ayrıca, alınan kurallar ve dile *phonétique* ve *morphologique* bakımdan yabancı olan şekiller ve sentaks özellikleriyle dilin iç bünyesine yönelen birtakım etkiler de ortaya çıkmaktadır. Bütün bu noktalar göz önüne alınacak olursa, kültür akrabalığının yeri kendiliğinden ortaya çıkar; bu hüviyetiyle kültür akrabalığının, özellikle, içinde bulunduğumuz yüzyılda, hiç değilse öteki akrabalıklar kadar önem kazandığı göze çarpar.

Anlam alışverişi konusu bakımından da kültür akrabalığının önemini unutmamak gerekir. Çünkü, yabancı kelimelerde olduğu gibi çevirmelerde de diller arasındaki yakınlaşmalar ve aynı kültür birliği içine girilmesi söz konusudur.

Wellander, “yabancı bir kültürün kabulünün, yabancı dil materyallerinin ödünç alınmasıyla ilgili olduğunu” belirtmektedir (s. g. e., s. 107 ve ötesi). Elisabeth Back, bu konuda daha ileri giderek “çeşitli diller arasındaki kültür birliğinin temelini, anlam alışverişi çerçevesi içine giren unsurlar olduğunu” belirtmektedir (s. g. e., s. 6).

Bizce, anlam alışverişi konusunda kültür akrabalığının birinci derecede önemi olduğunu, bir dilden ötekine yapılan büyük çapta ve sayıdaki aktarmaların, ancak birbiriyle kültür akrabası olmuş diller arasında görüldüğünü ve bir yabancı ulusla kültürel bağları olan bir memleketin, onun dilinden, gerek bu ulusun dilini bilen şahıslar, gerekse kurumlar eliyle dil unsurlarını ve yeni kavramları kolaylıkla aldığını, özellikle belirtmek gereklidir. Yabancı dil bilen bir şahsın yaptığı çevirme unsurların yayılma şansı, eğer o yabancı dili konuşan ulusla kendi memleketi arasında kültürel bağ yoksa, pek azdır. Ancak, yabancı dili bilen birçok kimselerin birden kullandığı veya meydana getirdiği şekiller, daha kolay yayılabilir.

Yalnız, burada bir nokta üzerinde durmak istiyoruz: Kültürel bağlar ve kültür akrabalığı sonunda diller arasında genel olarak en

çok alınıp verilen şeyler bizce, yabancı kelimelerdir ve bunlar ilk plânda gelir. Öte yandan, bunların, dilin dış yapısı ve ses bünyesi üzerinde yaptıkları değişiklik ve sebeb olduğu gelişmeler daha göze batıcıdır. Bu bakımdan bu konuda Back kadar ileri gitmemek gerektiğini sanıyoruz.

C) SAYILARI, TÜRKÇEDEKİ DURUM VE BU DURUMDAN ÇIKARDIĞIMIZ SONUÇLAR

Carnoy, anlam alışverişi örneklerine temas ederken bunların, doğrudan doğruya alınan unsurlara (yabancı kelimelere) oranla daha az olduklarını ileri sürmektedir (s. g. e. s. 229 ve ötesi).

Melich ise bu konudaki fikrini şöylece açıklıyor:

“Her ne kadar bir kelime takımının, bir terkinin veya çok anlamlı bir kelimenin bir anlamının çevirme olup olmadığını tesbiti çok güç ise de yabancı kelime aldığımız dillerden çevirme kelimeler yaptığımız da şüphesizdir. Yalnız bir mesele vardır, bu çevirmelerin sayısı ne kadardır? Kanaatime göre sayıları, yabancı kelimelerin sayılarından az değildir (s. g. s., s. 6).”

“Çevirme kelimelerin, çevirme anlamların, deyimlerin, yani umumiyetle çevirmelerin sayısı bütün Avrupa dillerinde fazladır; yabancı kelimelerin, sayısından az değildir (s. g. e., s. 6).”

Birtakım dillerde (örn. Tibetçe) çevirmelerin sayısının gerçekten büyük olduğu görülmektedir (bkz. Möhl'ün yazısı, s. 429). Fakat Tibetçenin gösterdiği durum, oldukça özel bir durumdur. Birbiriyle her zaman temas halinde bulunan Avrupa dillerindeki çevirmelerin de az olmadığı bellidir. Özellikle, yabancı dillerden gelme unsurlara kendi içinde *-Fernsprecher* 'telefon', *Fernsehen* 'televizyon' gibi karşılıklar bulmağa çalışan Almanca gibi dillerde daha çok olduğu görülüyor. Fakat gerek başka dillerde, gerek Türkçedeki örnekleri gözden geçirdikten sonra, genel olarak, çeşitli dillerde çevrilme veya anlam etkilenmesi yolu ile meydana gelen şekillerin sayısının, yabancı kelimelerin sayısı kadar olmadığını söyleyebiliriz. Türkçe gibi, büyük ölçüde yabancı etki altında kalmış olan bir dilin gösterdiği durum, bu konuda bize fikir verecektir :

Daha önce de belirttiğimiz gibi, iki dil birbiriyle temasa geldiği zaman, genel olarak, birinci plânda kelime alışverişleri yapılıyor. Yapılan tektük çevirmeler bir tarafa bırakılacak olursa, çevirmelerin

çokluk, bu iki dil arasındaki bağların kuvvetlenmesinden ve büyük sayıda yabancı kelime alışverişlerinden sonra görüldüğü göze çarpmaktadır.

Bilindiği gibi Türk dili, özellikle, İslâmîliğin Türkler tarafından kabul edilmesinden sonra Arapça ve Farsçanın büyük etkisi altına girmiştir. Fakat dilimizin ilk islâmî ürünlerindeki yabancı kelimelerin sayısı, sonraki yüzyıllardakilere oranla, daha azdır (örn. Kutadgu Bilig'de). İlk olarak, XIII. yüzyıla ait olan, Ali'nin Kıssa-i Yusuf'unda *âkil, muabbir, galat...* gibi Arapça kelimelere bol bol raslanmaktadır. Atebetü'l Hakayık'ta da yer yer yabancı kelimeler geçer: "*Köni söz a'sel (Far) teg bu yalğan*" (Atebe., s. 53); "*katıg kizle razıng kişi bilmesün*" (râz Far.; a. y., s. 54).

Dili temiz olmakla beraber, Yunus Emre'de de, daha çok tasavvuf etkisiyle kullanılan yabancı unsurlar vardır: "*iki cihan (Far.) serteser (Far.) cümle (Ar.) vücutta (Ar.) bulduk*" (Yunus, s. 132). Fakat, önceki bölümde verdiğimiz örneklerden de görüleceği gibi, çevirmelerin sayısı bu yüzyıllarda oldukça azdır. *Küçükçekmece, Büyükçekmece* gibi özel isimleri bile *Çekmece-i sagîr, Çekmece-i kebîr* şeklinde (Evl. Ç. III, 289; 291) Arapçaya çevirerek yazmağa yönelen Evliya Çelebi'de veya Nef'i, Nâbî gibi XVII. yüzyıl şairlerinin eserlerinde, Tanzimata gelinceye kadar ve Tanzimattan Cumhuriyete kadar olan yazı dilimizde Arapça ve Farsça asıllı kelimeler korkunç denilebilecek kadar büyük sayıda olmakla beraber, kullanan ve yazarların, bunları Türkçede ifade etmeğe çabalamamaları dolayısıyla çevirme kelimeler yine büyük sayıda olmamıştır. Eldeki çevrilme örnekler bu yüzden, daha çok Tanzimat sonrası Fransızcadan yapılan, dil devrimimiz sonunda meydana gelen şekillere ve bunların dışında, çeşitli dillerden yapılan aktarılmalara inhisar eder. Bu yüzden, sayıları ne derece büyük olursa olsun, yabancı kelimeler kadar olamayacağını sanıyoruz. Yalnız burada, XV. yüzyıl Divan şairlerinden Necâtî ve Şeyhî'nin İran şiirindeki birtakım tamamları kullanırken, zaman zaman bunları türkçeleştirdiklerini de eklemek gerekir. Bu yüzden onların divanlarında, birkaçını gösterdiğimiz çevrilme unsurlar daha fazladır. XIV-XV. yüzyılların bazı yazarlarında da görülen bu özellik, onların lehine sayılabilecek bir davranış olarak belirtilmelidir.

Fransızcadan yapılan çevirmelerin, öteki dillerden alınanlara oranla çokluğu, Tanzimattan sonra Batıya yönelirken ve yeni buluş-

ları, bunlarla birlikte yeni kelime, terim ve deyimleri alırken, en çok Fransayla temasta bulunmamızdan ilerigelmiş olmalıdır.

Doğu dünyasından ulusların dilleriyle (Arapça ve Farsçayla) temasımız daha eski olduğu ve yüzyıllardan beri süren dinsel bağlılığın etkisiyle bu dillerden kelimeler, tamlamalar, hattâ kurallar almış olduğumuz halde, çevirmeler bakımından bu dillerin büyük etkisinde kalmadığımız söylenilebilir. Yalnız burada bir noktayı eklemeliyiz ki, Osmanlıcaya Batı dillerinden bazı söz unsurlarının çevrilişi sırasında, birtakım örneklerde görüldüğü gibi, Arapça veya Farsça kelimeler kullanılmıştır ki, bu dillerin burada *indirect* olarak etkisi düşünülebilir.

Bundan önceki bölümlerde de belirttiğimiz, konumuz bakımından yabancı dillerin Türkçeye etkileri üzerinde durulurken, Türkçenin çevirme kelimeler veya genel olarak anlam alışverişi bakımından yabancı dillere ne gibi etkileri olduğu akla gelebilir.

Batı dillerinden çevrilerek Türkçeye geçen kelimelerin oldukça çok bulunmasına karşılık, Türkçeden bu dillere çevirme yolu ile geçen elemanlar, sayılıdır (Osm. *Bâb-ı Âlî* > İng. *Sublime Porte* 'Osmanlı Hükûmeti' ("yüksek kapı") veya sadece *Porte* (Gatenby, s. 110), Fr. *Sublime Porte* (a. a.).

Osmanlı İmparatorluğunun yayılmış bulunduğu Balkan yarımadasında konuşulan dillerde, Türkçeden doğrudan doğruya alınma unsurlar yanında, Türkçenin etkisiyle meydana gelmiş şekillere raslanır. Örn. Türkçede iki iç organın (solunum organı akciğer ve vücutta nişasta düzenini sağlayan karaciğer) aynı adla (ciğer) tanınması etkisiyle, bütün Balkan dillerinde aynı şeyleri gösteren kelimelerde *sémantique* gelişmeler (anlam etkilenmesi) meydana geldiği ve bunların bir kısmının doğrudan doğruya Türkçe kelimeler yardımıyla, bir kısmının da Türkçe örnek tutularak ortaya çıkarılmış bulunduğu, Günter Reichenkron tarafından ileri sürülmektedir (Die Bedeutung des rumaenischen Sprachatlas für die ungarische und türkische Philologie: Ungarische Jahrbücher XX, 7-37).

Öte yandan, yabancı kelimeler bakımından da durum düşünülecek olursa, yabancı dillerden, örn. Fransızcadan Türkçeye geçen veya alınan unsurların yanında, Türkçeden yabancı dillere, örn. Fransızcaya geçenlerin sayısının ne kadar küçük olduğu ilk bakışta göze çarpar. Fransızcadan aldığımız yüzler, binlerce kelime yanında, bu dile geçen Türkçe kelimeler (*odalisque* 'odalık', *yénidjéri* 'yeniçeri' gibi) sayılıdır

ve bunlar çokluk, saray hayatiyle, genel olarak Türk hayatiyle ilgili şeylerdir. Daha önce de söylediğimiz gibi, diller arasında kelime alışverişleri, anlam alışverişlerinden daha büyük ve özellikle, birbiriyle ilgisi çok olan diller arasında görülmektedir. Yabancı dillere geçen Türkçe unsurların sayısının küçük olduğu ve anlam alışverişi yolu ile yabancı dillerde meydana gelen şekillerin daha da az oluşu göz önüne alınırsa, bu görüşümüz daha iyi anlaşılabilir olur.

Ç) ÖTEKİ ÖZELLİKLERİ, FELSEFESİ, DİLİN İÇ FORMU İLE İLGİSİ

Her şeyden önce, çevirme kelimelerin mevcudiyetleri bakımından önemi olan bir probleme burada dokunmak istiyoruz :

Melich, çevrilerek meydana gelmiş birtakım örnekler vermekle beraber, yazısında yer yer, bu türlü söz unsurlarından çoğunun her dilde serbest olarak vücuda geldiği düşüncesine yönelen bazı görüşler de ileri sürmektedir. Onun bu görüşü üzerinde durabilmek için, çalışmasından bazı bölümleri alalım: Melich, “yabancı dil örneğine dayanılarak meydana gelen çevirmeler, çevirme anlamlar az-çok şuurlu taklitlerdir. Pek çok halde bunların şuurlu bir şekilde teşkil edildikleri ispat edilebilir (*szépirodalom - belles-lettres, schöne Literatur* gibi)” dedikten sonra (s. g. ç., s. 31 ve ötesi), “her ne kadar bir kelime takımının, bir tamlamanın veya çok anlamlı bir kelimenin bir anlamının çevirme olup olmadığının tesbiti güç ise de yabancı kelime aldığımız dillerden kelimeler çevirdiğimiz de şüphesizdir (a. y.)” şeklinde, bunların mevcudiyetlerini kabul etmektedir.

Melich, biraz daha aşağıda, “fakat esas kelimelerimizin sayısını yabancı kelimelerimizin sayısıyla karşılaştıracak olursam ve orijinal bağımsız gelişmeyle meydana gelen anlam değişmelerinin sayısını yabancı dil örneklerine dayanılarak meydana gelen anlam değişmelerinin sayısıyla karşılaştırınca görüyorum ki, alman anlamların sayısı, müstakil, kendi dilimizdeki gelişmelerin sayısına oranla pek azdır (s. 31)” ve “Macar dilinde ve benim bildiğim başka dillerde de müstakil gelişmeler, yabancı etki altında vuku bulanlardan daha fazladır” şeklindeki görüşü ile, bu türlü söz unsurlarının hiç değilse, her dilde kendiliğinden meydana gelenlerden az olduğuna işaret etmektedir. Melich, daha aşağıda da şöyle söylüyor :

“Dilimizin orijinallikleri arasında yabancı dillerin etkisinden uzak, yani bağımsız anlam gelişmeleri çok önemli bir yer tutar. Dilimizin

ifade kabiliyetinin ve böylece mâneviyatımızın gelişmesinin, bunlar en önemli âmilleridir. Dil değişmelerinin, gelişmelerinin ilerlemesini tepkiliyen psiko-fizik kuvvetler ne kadar irrasyonel olurlarsa olsunlar, bunlar yabancı dillerle karışmalardan genel olarak uzak kalmışlardır. Bizim dilimizin gelişmesinde de dilimizin esasını ilgilendiren ses, şekil, cümle bilgisi ve anlam bilgisi olayları orijinal, müstakil teşekküllerdir, değişmelerdir ve dilimizde orijinal olmıyan değişme, teşekkül ne varsa müstakil olanlara oranla son derece azdır.”

Melich'in bu görüşünü, seçkin bir Macar dilcisinin, daha çok kendi dili için ileri sürdüğü bir görüş olarak belirttikten sonra, yazımızda ele aldığımız ve başka yazarların yazılarında geçen örnekleri göz önüne alarak, konunun bu yönü üzerinde edindiğimiz intibaları vereceğiz:

Bizce, anlam alışverişi örneklerinin teker teker üzerinde durulduğunda, tarihleri, meydana gelişleri ve hele kimler tarafından ilk olarak kullanıldıkları veya meydana getirildikleri belirtildiğinde artık, dilin yerli gelişmeleri olmadıkları meydana çıkar. Durum böyle olunca, çevirme kelimelerin mevcudiyetlerinin pek gölgelendirilemeyeceğini sanıyoruz. Nitekim Melich de, çevrilme olduklarında şüphe bulunmıyan örnekleri göstermiştir. Burada yalnız, birtakım örneklerin (ki bunların sayısı azdır) kendiliğinden mi, yoksa yabancı etkiyle mi doğduklarının kestirilmesinin zorluğunu belirtmelidir. Örn. Türkçe *dolma kalem* tamlamasının, bu türlü kalemlere mürekkep doldurulduğu için mi bu adı aldığı, yoksa Almanca *Füllfederhalter* kelimesinin etkisiyle mi yapıldığını kestirmek zordur. Fakat tam çevirme kelimelerin en büyük kısmında, özellikle yarı çevirmelerde, belli bir tarihten veya yüzyıldan başlayarak yabancı etkiyle yeni bir anlam kazandığı görülen örneklerde ve hele terim özelliği taşıyan örneklerin çoğunda çevrilme durumu bulunduğu görülmektedir. Yarı çevirmeler ise, taşıdıkları yabancı kelimelerle, yabancı kaynaklı olduklarını ilk bakışta gösterirler.

Fakat bizce çevirme kelimelerin en göze batıcı niteliği, eski deyimle alâmeti fârikası, bunların çoğunda görülen ve metne sadık kalınarak yapılma çevirmeleri hatırlatan bir “çevirme kokusu” taşımalarıdır. Birtakımı da insanda- örn. Türkçe söz konusu olduğu zaman- “Türkçede bu kavram böyle anlatılmaz” düşüncesini uyandırır. Örn. Türkçedeki *ses duvarı*, *gemi adam(lar)ı*, *hava köprüsü*, *olimpiyat ümidi*, *kan bankası*, *kurbağa adam*, *kapak kızı*, ... gibi çevirmelerin böyle bir hava taşıdıkları ve bu tamlamalarda bir araya gelen üyelerin genel olarak birbirinden farklı kavram alanlarına ait buldukları, bu ba-

kımdan dilin kendi tamlamalarından oldukça farklı şekilde bir araya geldikleri görülür.

Öte yandan, daha önce de belirttiğimiz gibi bu örneklerin birçoğu, özellikle son yıllarda bir olup-bitti havası içinde çevrilivermişlerdir. Hattâ bir ülkedeki bir olayla ilgili söz unsuru, bu olayı bildiren başka ülkelerin radyolarında, çabucak o dile çevrilerek kullanılmıştır. *Demirperde, hava köprüsü, sallan yuvarlan* gibi bazıları burada söylenilebilir. Bu sonuncu örnek, ifade ettiği dans türü daha memleketimizde tanınmadan ve İng. *rock and roll* şeklinden çevrilerek gazete ve radyolarda kullanılmıştır.

Çevirme kelimelerin dikkati çeken bir yönü de bunların en büyük bölümünün birleşik kelime veya tamlamalar oluşudur. Bu özelliğe Sandfeld-Jensen (s. g. ç., s. 168), Back (s. g. e., s. 8) ve Melich (s. g. e., s. 29) dokunmuşlardır. Melich ayrıca, birleşik kelime veya kelime takımlarında -bunlar eski değillerse- zanaat, meslek kelimelerinde, konuşma veya edebiyat diline ait olmıyan söz unsurlarında *sémantique* etkiyi göstermenin oldukça kolay olduğunu da belirtiyor (s. 30).

Bir örneğin çevirme olup olmadığının anlaşılmasında, onun çok üyeli olması, hele ikiden fazla üyeli olması bize ipucu verir. Yarı çevirme kelimelerdeki yabancı üye ise yabancılığın başlıca belirtisidir. Anlam alışverişi örneklerinden çoğunun birden fazla üyeden meydana gelmiş bulunmasında, bunlardan çoğunun deyim olmalarının etkisi vardır.

Çevirme kelimelerin, bu konu ile ilgilenen yazarların temas ettikleri özelliklerinden biri de bunların genel olarak aydınların dilinde, yazı dilinde göze çarpmaları, halk dilinde, dilin çeşitli ağızlarında görülmemeleridir. Sandfeld-Jensen (s. g. s. ç., 172), "benzerlik gösteren ve çıkış noktalarının bulunması zor olan deyimlerden" bahsederken "sonradan yapılan çalışmalar(?) gösteriyordu ki, bu deyimlerden çoğu, lehçelerde tanınmıyordu; veya ancak yabancı kelimeler kadar bulunuyordu" demektedir. Weise de (s. g. e., s. 165 ve ötesi), bunları meydana getirenlerin yüksek tabakadan kimseler olduklarını belirtiyor.

Yaşar Önen, Back'ın bu husustaki düşüncesinden bahsederek bu yazarın, *Lehnübersetzung*'ların hemen hemen istisnasız, aydın tabaka arasında ve ilim veya ihtisas dilinde meydana geldiğini kabul ettiğini belirtmekte, Sandfeld-Jensen'in *Die Sprachwissenschaft* adlı eserine dayanarak, bunların hudut bölgelerinde yaşayan halk kitleleri aracıyla

alınan ve genel konuşma diline mal olanlarının da bulunduğunu kaydetmektedir (s. g. ç., s. 25).

Biz de -topladığımız örneklerin ışığı altında- anlam alışverişi olayına genel olarak yazı dilinde, bilim dilinde raslanıldığını ileri süreriz. Dış dünya ile temasta bulunanlar da halk tabakaları değil, daha çok aydın kimselerdir. Bir *nokta-i nazar*, bir *ölü mevsim*, bir *değer yargısı*, kültürlü kimselerin dilinde geçer. Öte yandan bu yazıda verdiğimiz -*unutmabeni gibi*- çiçek adları bile halk diline geçmemiştir.

Fakat, aydınların dilindeki bütün bu çevrilme unsurların, dile yerleştikten sonra ve zamanla halk diline geçmemesi için, bizce hiçbir sebep yoktur. Üstelik yerli unsurlardan meydana geldikleri ve ses yapıları bakımından da genel olarak yabancılık göstermedikleri için, yabancı kelimelerden daha çok ve kolayca benimsenecek özelliktedir. Kaldı ki, yabancı kelimeler bile (*avukat, kamyon, sinema, hattâ merci* gibi) halk diline geçebilmektedirler.

Vendryes (Le langage, s. 341), *calque* adıyla tanımladığı anlam alışverişi olayından söz açarken bu olayın her biri ayrı bir dille ilgili iki fiil imajının karışmasından ortaya çıktığını ve karışıklığın kelimeler veya yapılar üzerine geçebildiğini ileri sürmekte, yine aynı bölümde bunun iki *linguistique* sistem arasında bir iç etki meydana getirdiğini ifade etmektedir. Vendryes'in, üzerinde uzun uzadıya durmadığı ve aydınlatılması gereken bu görüşü, yabancı etkiyle dilde meydana gelen şekil aracıyla, iki dil arasında bir etkilenmenin meydana gelişi problemine burada işaret edilmelidir.

Bizce, bir başka dilden alınan anlam veya muhteva aracıyla bir dilin yeni unsurlar kazanması, o dilin gerçekten, doğrudan doğruya olmasa bile bir etkilenmeyle karşı karşıya kaldığını gösterir. Öte yandan muhteva veya kelime hazinesi bakımından daha zengin olan, etkileyen dilin yardımıyla, bir bakıma etki altında kalan dilin kelime hazinesi zenginleşmiş sayılabilir.

Dilin İç Formuna Etki : Anlam alışverişi aracıyla başka dilden gelen etki acaba, bir dilin iç formuna yönelecek ve onda değişikliklere sebeb olacak kadar kuvvetli midir?

Bilindiği gibi bir dilin iç formu, o dili konuşanların düşünüş, anlatış özelliklerinde ve zihinlerinin çalışma şeklinde kendini göstermekte ve onu öteki dillerden ayırmaktadır. Anlam alışverişi olayında yabancı bir dilin anlamının alınması dolayısıyla Wellander, bu konuda, dilin

iç formunda yabancı etkinin kendini gösterdiğini kabul etmektedir (s. g. ç., s. 103 ve ötesi).

Her ne kadar yabancı anlam alınıyorsa da, bu anlam genel olarak dilin kendi söz unsurları vasıtasıyla anlatıldığından -sentaks etkilerinin bulunduğu durumlar dışında-dilin iç formunda pek büyük bir değişiklik meydana gelmiş sayılamaz. Yalnızca, dilde bulunmayan ve yabancılaşmış belli eden anlatım şekilleri dilin iç formu bakımından önem taşırlar ve ona yönelirler.

Öte yandan, başka bir dilin iç formu ile temas, çevirme kelimelerin yapıları sırasında olmakta, bunlar dile geçtikten ve yerleştikten sonra kesilmektedir ki, bu özellik de etkinin ölçüsü bakımından kayda değer.

D) GENEL DİLBİLİMİ VE TÜRKÇE BAKIMINDAN AKLA GETİRDİĞİ PROBLEMLER VE ORTAYA KOYDUĞU GERÇEKLER

Daha önce de belirttiğimiz gibi, konumuz üzerinde çalışan bazı araştırmacılar, çeşitli diller arasındaki bu türlü etkilenme ve yakınlaşmaların araştırılmasının, tesbit edilmesinin zorluğundan, hattâ imkânsızlığından bahsetmişlerdir. Biz de zaman zaman bu zorluğu belirtmekle beraber, birçok örnekler üzerinde durduktan sonra, bu örnekleri aydınlatılabilmek için birtakım genel ölçü ve kıstaslardan faydalanılabileceğinin, kendiliğinden meydana çıktığını gördük.

Genel olarak, ele alınan dillerdeki kelimelerin ilk olarak hangi yüzyılda ve yılda görüldüklerini belirten, gelişmelerini ve durumlarını doğrulukla tesbit eden sözlüklere sahip bulunulduktan sonra, çevirme kelimelerinin bir bölümü için olmasa bile, büyükçe bir bölümü için, oldukça kesin sonuçlara varılabilir. Örn. bu gibi sözlükleri olan İngilizce, Fransızca, Almanca (Oxford, Littré, Grimm sözlükleri) gibi diller için durum böyledir¹. Bu bakımdan kelimelerin tarihi gelişmeleri bize bir ipucu olabilir.

Ele alınan örneklerin, özellikle bunların yeni olanlarının halk dilinde ve ağızlarında görülmemeleri de bir kıstas sayılabilir. Ayrıca

¹ Türkçe için, öteki dillerde olduğu gibi *étymologique* ve tarihî sözlükler bulunmadığından, kelimelerimizin tarihlerinin tesbiti için doğrudan doğruya kaynaklara inmek, hattâ yakın zamanlara ait dergi ve gazete koleksiyonlarını taramak zorunda kalmıştır.

daha yukarda belirttiğimiz “çevirme kokusu” da bu söz unsurlarının yabancı kaynaklı olduğu konusunda fikir verebilir.

Carnoy, anlam alışverişi belirtilerinin diller arasındaki öteki alışverişlere oranla, dillerin arılığı bakımından daha az tehlikeli olduğunu ileri sürmektedir (s. g. e., s. 229 ve ötesi). Bizce bu söz unsurlarının -dilin genel anlatım şekline ve iç formuna taban tabana zıt olmadıktan sonra- tehlikelerinden pek bahsedilemez (Orn. *üstün insan, değer yargısı...* gibi). Öte yandan, dillerin kelime hazinelerinin zenginleşmesi, bir dilin aynı zamanda sanat ve bilim konularının anlatımına elverişli duruma gelmesi bakımından, faydalı oldukları da söylenilebilir. Örn. Türkçe için bunu söyleyebiliriz. Yalnız burada yarı çevirmelerin tam çevirmeler veya anlam etkilenmeleriyle birlikte düşünülmemesi gerektiğini belirtmeliyiz.

Diller arasındaki kelime alışverişleri genel olarak o dillerin birbirine yaptıkları dış etkileri gösterir ve daha çok ses varlıklarıyla ilgilidir. Çevirme yolu ile geçen kelime ve kelime guruplarında daha çok şeyler saklıdır; bunlar daha çok, düşünce şeklini aksettirir, çeşitli diller arasında bir düşünce ve kültür birliği yaratırlar. Fakat durum böyle olmakla beraber, dillerin yabancı kavramları karşılarken de onları yabancı dillerdeki şekillerden çevirerek veya etkilenerek değil, kendi öz kaynaklarından, kendi kök, ek ve takılarından, kendi türetme yollarından faydalanarak, serbest söz unsurları olarak meydana getirmelerinin daha doğru olacağını sanıyoruz. Bugünkü teknik imkânların elverişliliği yüzünden -daha önce de işaret ettiğimiz gibi- uluslar, dolayısıyla diller arasındaki bağlar sıklaştıkça, yabancı ve çevirme kelimeler de çoğalacaktır.

Verdiğimiz birtakım örneklerden de görüleceği gibi Osmanlı aydınları, Batıda gördükleri kavramları dillerine aktarmak istedikleri zaman, onlara Türkçeden değil, Arapça ve Farsçadan karşılıklar bulmuşlar, kimi zaman, gerek çağlarında, gerek şimdi bu dillerde görülmiyen, bu dillerin kurallarına da aykırı olan şekiller meydana getirmişlerdir. Bu durum, konumuzla ilgilenen yazarların, örneğini başka dillerden göstermediği, başka dillerde belki de pek gösterilemeyecek olan bir olayı işaret eder, sanıyoruz.

Yüzyıllar boyu, yabancı dillerin etkisine karşı gösterilen hoşgörülüğün, dilimize büyük sayıda yabancı unsurların, hattâ kuralların girmesine sebeb olduğunu unutmamak gerekir. Bugün artık dil konu-

sunda, eskisinden farklı bir tutuma sahip olmamız ve dil devrimiyle tutulan yolda yürümemiz gerektiğini gözden uzak tutmamalıyız.

FAYDALANILAN ÇALIŞMALAR

- Bach, Adolf, *Geschichte der deutschen Sprache*. 4. basım. Heidelberg 1949.
- Back, Elisabeth, *Wesen und Wert der Lehnübersetzung*. Giessen 1935.
- Bally, Charles, *Linguistique générale et linguistique française*. 3. basım. Berne 1950.
- Betz, Werner, *Deutsch und Lateinisch, die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel*. Bonn 1949.
- Burguière, Paul, *Remarques sur quelques noms de fleurs en français*: Garp Filolojileri Dergisi 1947, 93-100.
- Carnoy, A., *La science du mot. Traité de sémantique*. Louvain 1927.
- Debrunner, A., *Griechische Bedeutungslehnwörter im Latein*: Festschrift Friedrich Carl Andreas. Leipzig 1916.
- De Saussure, Ferdinand, *Cours de linguistique générale*. Paris 1931.
- Dondua, K., *Ob odnoy lingvističeskoj kal'ke*: Yazık i Mışlenie X (1940), 102-106.
- Duvau, Louis, *Varia*: *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* VIII-2 (1893), 185.
- Eckhardt, Sándor, —Magyar Nyelv XXXII (1936), 45.
- Erdmann, Karl Otto, *Die Bedeutung des Wortes*. Aufsätze aus dem Grenzgebiet der Sprachpsychologie und Logik. 4. basım. Leipzig 1925.
- Guiraud, Pierre, *La sémantique*. Paris 1955.
- Hatzfeld, Helmut, *Leitfaden der vergleichenden Bedeutungslehre*. 2. basım München 1938.
- Hofmann, J. B. -H. Rubenbauer, *Wörterbuch der grammatischen und metrischen Terminologie*. Heidelberg 1950.
- Horger, Antal, *A nyelvtudomány alapelvei*. Bevezetés a nyelvtudományba. Budapest 1926.
- Jespersen, Otto *Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung*. Heidelberg 1925.
- József, Balassa, *Műveltsegbeli kölcsönhatás*: Magyar Nyelvőr XLVII (1918), 59.

- Kaufmann, Friedrich, *Das Problem der hochdeutschen Lautverschiebung* : Zeitschrift für deutsche Philologie XLI (1915), 333-443.
- Kronasser, Heinz, *Handbuch der Semasiologie*. Kurze Einführung in die Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre. Heidelberg 1952.
- Ligeti, Lajos, —Magyar Nyelv XXXII (1936), 45.
- Marouzeau, J., *Lexique de la terminologie linguistique*. 3. basım. Paris 1951.
- Marouzeau, J., *La linguistique ou science du langage*. Paris 1951.
- Mauthner, Fritz, *Die Sprache*. Frankfurt 1907.
- Mauthner, Fritz, *Wörterbuch der Philosophie*. 2. basım. 2 cilt. 1910, 1914.
- Melich, János, *Jelentéstanı kérédek*. Budapest 1938.
- Möhl, Geo, *Observations sur l'histoire des langues sibériennes* : Mémoires de la Société de Linguistique de Paris VII (1889), 429 ve ötesi.
- Ogden, C. K. —I. A. Richards, *The meaning of meaning*. A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism. London 1936.
- Öhmann, Emil, *Die mittelhochdeutsche Lehnpraegung nach altfranzösischem Vorbild*. Helsinki 1951.
- Önen, Yaşar, *Deutsches im Türkischen*. Ankara 1955.
- Önen, Yaşar, *Alman dilindeki muhteva iktibasları üzerine araştırmalar* : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XIII (1955), 13-44.
- Özdem, Ragıp Hulûsi, *Terimler Meselesi Münasebetiyle Dilimizin İslâhı üzerine Muhtıra*. İstanbul 1941.
- Özdem, Ragıp Hulûsi, *Dilimizde yerleşmiş yabancı unsurlar* : İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi I-2 (1946), 138.
- Özdem, Ragıp Hulûsi, *Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz*. Fikri Nesir Dilimizin Gelişmesi—.
- Paul, Hermann, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 4. basım. Halle 1909.
- Porzig, Walter, *Das Wunder der Sprache*. München 1950.
- Reichenkron, Günter, *Die Bedeutung des rumaenischen Sprachatlas für die ungarische und türkische Philologie*. Ungarische Jahrbücher XX, 7-34.

- Rosen, Harold, *Old high German prepositional compounds in relation to their latin originals*. Philadelphia 1934.
- Sandfeld-Jensen, Kr., *Notes sur les calques linguistiques*: Festschrift Wilhelm Thomsen. Leipzig 1912.
- Sapir, Ed. : *Le langage*. Introduction à l'étude de la parole. Paris 1953.
- Schöne, Maurice : *Vie et mort des mots*. Paris 1951.
- Schwyzer, Eduard : *Genealogische und kulturelle Sprachverwandtschaft*. Zürich 1914.
- Sturtevant, Edgar H. : *An introduction to linguistic science*. New Haven 1947.
- Simonyi, Zsigmond, —*Magyar Nyelvör.* XVII (1888), 487.
- Simonyi, Zsigmond, *Die ungarische Sprache*. Geschichte und Charakteristik. Strassburg 1907.
- Singer, S., *Die deutsche Kultur im Spiegel des Bedeutungslehnwortes*. Aufsätze und Vorträge. Tübingen 1912.
- Singer, S., *Beiträge zur vergleichenden Bedeutungslehre*: Zeitschrift für deutsche Wortforschung. III (1902), 220.
- Şemsettin Sami, *Lisan*. İstanbul 1303.
- Üçok, Necip, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*. Ankara 1947.
- Üçok, Necip, *Filoloji bakımından Türkler ve komşuları*: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi I (1942), 14.
- Vendryes, J, *Le langage*. Introduction linguistique à l'histoire. Paris 1921.
- Weinreich, Uriel, *Languages in contact*. Findings and problems. New York 1953.
- Weise, Oscar, *Unsere Muttersprache*. Leipzig 1912, s. 208. 209.
- Weisgerber, L., *Zweisprachigkeit*. Schaffen und Schauen: Die Sprache IX (1933).
- Weisgerber, L., *Sprachliche Begegnungen der Völker*: Austausch von Wortinhalten: Sprachforum I-3-4 (1955), 185.
- Wellander, Erik, *Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen, I*: Die Bedeutungsentlehnung. Beeinflussung der inneren Sprachform durch ein fremdes Idiom. Uppsala 1917.
- Wrede, Ferdinand, *Übersetzungslehne Wörter*: Zeitschrift für Volkskunde. Neue Folge II(1913), 156.
- Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul 1918.

KISALTMALAR

- A. Ateş Ateş, Ahmed-Abdülvehhab Tarzî, Farsça Grameri. Yeniden yayımlıyan: Ahmed Ateş. I: Gramer ve metinler. İstanbul 1954.
- Ahterî Ahterî Mustafa Efendi, Ahterî-i Kebîr. İstanbul 1324.
- Ali Seydî Ali Seydî, Kâmus-i Osmânî. İstanbul 1330.
- Atebe. Edib Ahmet B. Mahmut Yüknekî, Atebetü'l-Hakayık. Yayımlıyan R. Rahmetî Arat. İstanbul 1951.
- Bianchi [Fr. -T.] Bianchi, T. -X., Dictionnaire français-turc. El sine-i Fransaviyye ve Türkiyyenin Lûgati. 2 cilt. Paris 1843, 1846.
- Bianchi[T. -Fr.] Bianchi, T. -X. -J. D. Kieffer, El sine-i Türkiyye ve Fransaviyyenin Lûgati. Dictionnaire turc-français. 2 cilt. Paris 1850.
- Bilgi Mec. Bilgi Mecmuası. I (1329).
- Bloch Bloch, Oscar -W. von Wartburg, Dictionnaire étymologique de la langue française. 2 cilt. Paris 1950.
- Bonelli Bonelli, Luigi, Lessico italiano-turco. Roma 1952.
- Burh. Kâ. (Huseyn bin Halef Tebrîzî), Tıbyân-i Nâfî der Tercume-i (Burhan-i Kâti'). (Çeviren) (Mütercim) Âsım. 2 cilt. 2. basım. İstanbul 1287.
- Cassell's Breul, Karl, Cassell's german and english dictionary. 9. basım. London-Sydney 1951.
- Cev. Hik. Nurüddin Muhammed Avfî, Muntehab Cevamî'ül Hikâyât ve Levamî'ül Rivâyât. Tehran 1324.
- Çarhname Ahmet Fakih, Çarhname. Yayımlıyan: Mecdut Mansuroğlu. İstanbul 1956.
- Dai ret. Musavver Dai ret-ül Maarif. I. İstanbul 1332.
- Dauzat Dauzat, Albert, Dictionnaire étymologique de la langue française. Paris 1949.
- Dede K. [O. Şaik] Dede Korkut. Yayımlıyan: Orhan Şaik Gökyay. İstanbul 1938.

- Dede K.[Rossi] İl "Kitâb-i Dede Qorqut". Yayınlayan: Ettore Rossi. Vatican 1952.
- Denker Denker, Ârif Cemil -Bülent Davran, Almanca-Türkçe Büyük Lûgat. Grosses deutsch-türkisches Wörterbuch. 3 cilt. İstanbul 1944-1947.
- Div. Divan ü Lûgat-it Türk Tercümesi. Çeviren: Besim Atalay. 3 cilt. Ankara 1939-1941.
- Ern. -Meillet Ernout, A.-A. Meillet, Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Paris 1932.
- Evl. Ç. Evliya Çelebi Mehmet Zıllı İbn-i Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I-V. İstanbul 1314-1315.
- Ferâid. Ferâid-ül Müfredât. İstanbul Üniversite Kütüphanesi yazmaları, T. 2702.
- Gatenby Gatenby, E. V., Material for a study of turkish words in english. A. Ü. D. T. C. F. Dergisi XII [1954], 85.
- Grimm Grimm, Jacob-Wilhelm Grimm, Deutsches Wörterbuch. Leipzig 1854.
- Gulistân Sâdî-i Şirâzî, Gulistân. Berlin 1340 [Kaviani].
- Hanç. Handjéri, Alexandre, Dictionnaire français-arabepersan et ture. 3 cilt. Moscou 1840-1841.
- Has. Bedr. Hasan Bedrettin, Fransızcadan Türkçeye Küçük Kâmus-i Fransavî. Dictionnaire français-ture. İstanbul 1928.
- Hüs. Kâ. Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lûgati. Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lûgatleri. 4 cilt. İstanbul 1927-1945.
- Kâ. Ş(emsettin) Sami, Kâmus-i Türkî. İstanbul 1317.
- Kit. İdr.[Caf.] Caferoğlu, Ahmet, Kitâb al-İdrâk li-Lisan al-Atrâk. İstanbul 1931.
- Kluge Kluge, Friedrich, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 17. basım. Berlin 1957.
- Kut. Bil. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig. Yayınlayan: Reşid Rahmeti Arat. I. metin. İstanbul 1947.
- Lane Algernon - E. W. Lane, Lane's arabic - english lexicon. I-VIII. London 1863-1885.

- Lehç. Osm. Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmânî. Tab'î cedîd. İstanbul 1306.
- Littré Littré, E., Dictionnaire de la langue française. 4 cilt Paris 1873.
- Mackensen Mackensen, Lutz, Neues deutsches Wörterbuch. Laupheim 1952.
- M. Ali Mehmet Ali, Almandadan Türkçeye Yeni Cep Lûgati. Wörterbuch Deutsch-Türkisch. İstanbul 1917.
- Mallouf Mallouf, N., Dictionnaire français-turc. Paris 1856.
- Mec. Ebuzziya Meemua-yi Ebuzziya, I. İstanbul 1297.
- Meninski Meninski, Francisci A. Mesgnien, Lexicon arabico-persico-turcicum. Viennae 1870.
- Mesnevî Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Mesnevî. İstanbul 1288.
- Mittel. Wort. Brockelmann, C., Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd al Kaşgârîs Divân Lugat at-Türk. Budapest-Leipzig 1928.
- Müfredât. Müfredât-ı İbn Baytar Tercümesi. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi yazmaları T. 1204.
- Naima Naima, Tarih-i Naima. 6 cilt. İstanbul 1283.
- Neşrî Mehmet Neşrî, Kitâb-ı Cihan-nümâ. Neşrî Tarihi. Yayımlıyanlar: Faik Reşit Unat- Mehmet A. Köymen. Ankara 1949.
- Nevsâl-i Asır Nevsâl-i Asır dergisi. 1316.
- Orkun Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları. 4 cilt. İstanbul 1936-1941.
- Oxford The Oxford english dictionary. Oxford 1933
- P. de Court. de Courteille, Pavet, Dictionnaire Turk-Oriental. Paris 1870.
- Peçevî Tarih-i Peçevî. İstanbul—.
- P. L. İ. Augé, Claude-Paul Augé, Nouveau petit Larousse illustré Paris 1951.
- Radloff Radloff, W., Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. 4. cilt. St. Petersburg 1893-1899.

- Redh. [1856] Redhouse, J. W., English and turkish dictionary. London 1856.
- Redh. Yeni Redhouse Lûgati. İngilizce-Türkçe. Revised Redhouse dictionary english-turkish. İstanbul 1950.
- Res. Gaz. Resimli Gazete, I. İstanbul 1307.
- Res. Kit. Resimli Kitap dergisi. 5 cilt. İstanbul 1324-1327.
- Ruz. Cer. Hav. Ruzname-i Cerîde-i Havadis gazetesi, 1861.
- S. D. D. Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. Yayımlıyan : Türk Dil Kurumu. I-III, V-VI. ciltler. İstanbul-Ankara 1939-1957.
- Sefernâme Hakîm Nâsır-i Husrev, Sefernâme-i Hakîm Nâsır-i Husrev. Berlin 1340 (Kaviani).
- Ser. Fn. Servet-i Fünun dergisi, 1308-1321, 1325.
- Silâhdar Silâhdar Mehmet Ağa, Silâhdar Tarihi. Yayımlıyan: Mustafa Nihat Özön. Ankara—.
- Spr. Bröck. Der Sprach-Brockhaus. Deutsches Bildwörterbuch für jedermann. 7. basım. Wiesbaden 1956.
- Steingass Steingass, F., A comprehensive persian-english dictionary. 3. basım. London 1947.
- Sü. Ef. Şeyh Süleyman Efendî-i Buhârî, Lûgat-i Çagatay ve Türkî-i Osmânî. İstanbul 1298.
- Şafak. Rızazâde Şafak, Târih-i Edebiyyât-i İrân. Tehran 1321.
- Şeyhî Şeyhî Divanı. Tarama Sözlüğü ve Nüsha Farkları. İstanbul 1942.
- Ş. Sami [Fr. -T.] Şemsettin Sami, Kâmus-i Fransavî. Dictionnaire français-turc. İstanbul 1882.
- Ş. Sami [Fr.-T.1905] Şemsettin Sami, Resimli Kâmus-i Fransavî. Dictionnaire français-turc illustré. 4. basım. İstanbul 1905.
- Tarama Dergisi Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi. 2 cilt. İstanbul 1934.
- Tar. S. XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. 4 cilt. İstanbul 1943-1957.

- Tinghir Ant. B. -K. Sinapien, Dictionnaire fran-
çais-turc des termes techniques des sciences, des
lettres et des arts. Fransızcadan Türkçeye İstilahat
Lûgati. İstanbul 1891.
- T. Lehçe. Çagatay, Saadet, Türk Lehçeleri Örnekleri. Ankara
1950.
- T. S. Ağakay, Mehmet Ali, Türkçe Sözlük. 3. basım.
Ankara 1955.
- T. T. Bang, W. -A. von Gabain, Türkische Turfan-texte,
I-V; analytischer Index. Berlin 1929-1931. A. von
Gabain -G. R. Rachmati, Türkische Turfan-texte
VI, Berlin 1934; A. von Gabain, Türkische Turfan-
texte VIII, Berlin 1954.
- Ukyanus El-Ukyanus-el Basît fi Tercemet-el Kâmus-el Mu-
hît. (Firuzâbâdî'nin Kâmus'undan) çeviren: Müter-
cim Âsım. İstanbul 1268-1272
- Vankulu Lûgat-i Vankulu. (Cevherî'nin Şihah'ından) çevi-
ren: Mehmet bin Mustafa-el Vâni (Vankulu). 2
cilt. İstanbul 1217-1218.
- Webster's Webster's new international dictionary of the
english language. 2. basım. Springfield 1953.
- Wehr Wehr, Hans, Arabisches Wörterbuch für die
Schriftsprache der Gegenwart. Leipzig 1952.
- Yunus Yunus Emre Divanı. 2 cilt. Yayımlıyan: Burhan
Ümit (Toprak). İstanbul 1933.

a.a.	aynı anlamda	Leh.	Lehçe
Alm.	Almanca	Mac.	Macarca
Ar.	Arapça	Osm.	Osmanlıca
a.y.	aynı yer	örn.	örnek olarak
bkz.	bakınız	Rus.	Rusça
Çağ.	Çağatayca	s.	sayfa
Çek.	Çekçe	s.g.ç.	sözü geçen çalışma
Far.	Farsça	s.g.e.	sözü geçen eser
Fr.	Fransızca	T.	Türkçe
İng.	İngilizce	Yun.	Yunanca
İt.	İtalyanca	yz.	yüzyıl
krş.	karşılaştırmamız		
Lât.	Lâtince		

Not: Kaynaklardan alınan kelimelerin yanlarındaki Rumen rakamları, bunların tesbit edildikleri yüzyılları gösterir.